

КЊИЖЕВНОСТ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ

1) СТАРА КЊИЖЕВНОСТ

ОД Д-РА МИЛИВОЈА ПАВЛОВИЋА

»Јужна Србија је први источник духовне културе православнога Словенства; из ње је оно добило своју веру, црквену организацију, писменост и књижевност«, — тако је у једној свечаној прилици синтетички осликао сав значај Јужне Србије за нашу духовну културу, а напосе за стару нашу књижевност, професор Београдског универзитета Павле Стевановић. Из тога источника расула се луча словенске светлости и у стару Рашку, у државу Немањића и разнела по свима српским крајевима и кроза све словенске земље. Основа словенске културе створена је делатношћу два велика словенска мужа, браће просветитеља, словенских апостола Ћирила и Методија. Они су на свом родном језику, на дијалекту солунских Словена саградили основу словенске књижевности, превodeћи црквене књиге на словенски језик, и пишући словенским словима, које су сами подесили према грчкој азбуци деветог века. Они су отпочели свој рад у словенској држави Моравској, код кнеза Рагислава и на његов позив. А када обесно немачко свештенство поведе страшну борбу противу словенске службе и Немци подреше у ову словенску државу, ученици Ћирила и Методија разиђоше се на разне стране и створише неколико књижевних средишта: у Далматинском Приморју, у Охриду и околним манастирима, најзад у Софији. У овој другој епоси ова делатност је везана за рад св. Климента, св. Наума и њихових сарадника. А по формирању државе Немањића Св. Сава ту унесе писменост и разви књижевни рад у Рашкој, у Србији династије Немањића. Неколико векова тај рад се све пуније и све разноврсније развијао, све до најезде Турака; али ни тада он није одмах усахнуо, већ се постепено губио, док у деветнаестом веку није та стара, црквеног типа, књижевност замењена новом, европскога духа.

Центри ове наше старе књижевности, у основи верскога карактера, били су манастири, у највећем броју задужбине наших владара, краљева и царева. Охрид и манастир Свети Наум беху

најстарије књижевно средиште, затим Хиландар у Светој Гори, Студеница, Жича, Кончул, Дечани, Пећ, Милешева, Ротац, Љубостиња, Манасија и у осамнаестоме веку Рача. Калуђери, најчешће, беху писци, преводиоци, преписивачи, а таквих писаца и преписивача, *дијака*, имаћашу и владарев двор а и велика властела. Писало се на пергаменту од зечје или јагњеће коже, *црнилом*, заглавља обично *киноваром*, цинобером, црвеним мастилом, а рукописи обично беху украшавани китњастим, разнобојно украшеним почетним словима, *иницијалима* и често уметнички израђеним цртежима. Тако је најлепше писано дело наше старе књижевности *Мирослављево јеванђеље*, писано за Немањиног брата захумскога кнеза Мирослава, — дело у великом — фолно формату, писано крупним, витким словима, лепо цртаним, и са изванредним украсима.

У својој основи ова дела старе наше књижевне епохе црквеног су карактера. Ту има много преписа јеванђеља, апостола, требника, других црквених књига, а осем тога има дела црквеног законодавства и књига другог садржаја. Та дела су у Приморју сузбијана, па ипак је остало на чакавском острвљу католичких свештеника — »глагољаша«, који су чували словенску службу. Ипак латински језик је преовладао на западу, а на истоку остао је стари језик словенски, са неким примесима народнога језика (*српска редакција*). Ова дела се сматрају као трагови културе, али не као књижевна дела у правом смислу. Међутим, осем дела црквенога садржаја, било је и дела која се у правом смислу могу сматрати књижевним. Ту су, у малој мери, трагови поезије, приповетке, описи живота светаца, биографије и други историски списи.

Сва та стара књижевна дела одају у највећој мери византиски утицај. Као што је сав културни живот старе српске државе носио отисак византиског утицаја, — тако и књижевност показује све оне родове и врсте којих имамо у византиској књижевности. Али, ма да је овај утицај веома велики, ма да се наша стара књижевност може сматрати одблеском велике византиске литературе, као што је и књижевни укус нашега света био рефлекс византиског укуса, ипак ми у нашој старој књижевности наилазимо и на утицаје са запада. У многим правцима се на Балканском Полуострву сучељавају ова два супротна утицаја, као што су се ту и две цркве сукобиле, као нека фаталност за наш народ, који је тим утицајима подељен, али и као предуслов да се из елемената обе културе једном изгради нова и плодотворна синтеза културних вредности.

Поезија у ствари сва је црквенога карактера. То су тропари и кондаци, црквене химне, међу којима има неких са правим песничким полетом и високим религиозним осећањем. Такве су са грчкога преведене црквене химне од химнографâ Јустинијана, Романа, патријарха Софронија, Андрије Крићанина, Козме, Дамаскина, Јосифа Песмописца. Најлепше и најтоплије су химне од Јустинијана *Јединородни сине и слове божиј*, од Романа *Дјева днес*, и од непознатог *акаџисѣ Богородици*. Све те песме високе религиозне вредности преведене су са грчког и то у ритмично слободном стиху, са много динамике и музичности. За Србе светитеље

испеване су такође складне и у лепом ритму црквене химне. — Стихова уопште има веома мало. Ту имамо пре свега малу песму *Проглас светог јеванђеља*, и превод сентенција грчкога писца Менандра, писаних још у трећем веку, и складно устихованих, и *Песму смрти*, у пољском тринаестерцу испевану. А деспот Стефан Високи написао је осећајну песму, то је *Пјесма љубве*. Осем тога, у рукописима и књигама у осамнаестоме веку има још стихова.

Списи у прози показују веома лепо менталитет и духовна настојања тога доба. Црквени мотиви доминирају овом богатом духовном ризницом, али се кроз њих осећа и тежња за реалним приказивањем, некад чак и пала па и пародија.

Романи и приповејке су релативно у највећој мери белетристични састави. У њима је много мање једноликости но што би се могло мислити, и разноврсност њихова долази отуда што су им различити извори, што су са разних страна унети у нашу књижевност. Ту су, пре свега »романи« који су нам са далекога истока пренети преко византиске књижевности. *Варлаам и Јосафат*, са будистичко-филозофском темом накалемљеном на хришћанска схватања, о ништавности земаљског живота и о срећи која долази од вере у надземаљски живот, — најбољи је средњевековни духовни роман. Животне филозофије има у баснама које причају две животиње, по имену Стефанит и Ихнплат; општа тенденција је поука о томе како владар треба да управља народом. Оријенталнога порекла су и приче: *Премудри Акир*, са темом која се налази и у књизи *Хиљаду и једна ноћ*, и за коју се мисли да има везе са постанком приче о *Езоју*; прича о цару *Соломону*, веома популарна и на истоку и на западу у средњем веку. — Ту су и приче: *Врач*, о слуги који не добије награду за службу, па иде Усуду да га пита о узроку своје несреће; *Цар Шакиш*, са тумачењем дванаест рђавих снова; *Цар Аса*, који буде од Бога кажњен као женомрзац, и најзад широко распрострањена тема о слуги који је продао душу ђаволу да би се оженио девојком у коју је заљубљен — *Еладије*, тема коју је и Гете обрадио у Фаусту; а ту су и приче о лисици, са далеко раширеном темом. — Преведени су и сви најважнији романи са историским темама. Ту је тема познатих византиских романа рађених према класичном спеву Илијади — *Тројански рат*; догађа се у граду Траду (Троја), а Гилуду, жену цара Сиона отме Александар, син цара Амора. — *Александар Велики* је позната апокрифна историја Псеудо-Калистена о животу Александровом, о освајању Грчке, Египта, Вавилона, Индије, о биткама и путовањима кроз фантастичне светове. — Роман *Теодана Крчмарица* има подлогу из византиске историје, то је тема о завери Јована Цимискија против императора Нићифора Фоке, а кроз овај роман преплетен је мотив о женидби принца девојком која може обући веома малу папучу. — Символични описи из биљног и животињског царства налазе се у *Физиологу*; ту су описани лав, орао, змија, слон, аспид, феникс, инорог и др. као оличења разних страсти и разних особина, а уз њих су коментари са религиозном тенденци-

јом. — *Езојов живоѿ* (*Слово о Јосоју*) је дело приписивано Максиму Плануду, са легендарним животописом овога мудраца. — *Чудеса пресвѣте Богородице* су мање приповетке, често исте као и теме у западним књижевностима. То је превод дела Агапија монаха, са величањем Богородице и њених дела (о девојци којој је Богородица повратила руке, и др.). — Као пародија на побожне теме, а нарочито на јако раширене хагиографије, имамо причу *Мука блаженога Гроздија*, где се описују муке грождѣ док се претвори у вино, а на то га је осудио цар Гдуније (дуња). — Последњу групу чине романи за које има трага да су са запада дошли у нашу књижевност; нешто је очувано у руско-словенској књижевности, где су пренети из наше старе књижевности. То су: из Бретонског циклуса роман о љубави *Трисѣана и Изолде* (са темом коју је и Вагнер обрадио у својој опери, у нашој преради са деловима романа о *Ланцелоту*, а из Каролиншког циклуса роман *Бово од Анѣоне*, чији су мотиви очувани у народној песми о женидби краља Вукашина; најзад, у својим студијама о нашој народној поезији Др. Никола Банашевић проналази у њој трагове и других мотива западнога порекла.

У нашој старој књижевности веома су били омиљени предмети *апокрифних сѣиса*, оних које је црква одбацила као неканонске. Али у њима преовлађује машта, живост стила, они су ближе реалном свету, и зато су радије преписивани и читани него мартиролошки и суво, често једнолико писани од цркве признати описи живота светаца. Са предметима из старог завета пре свега имамо апокалипсе, »виђења«: *Књигу Енохову*, у којој сам Бог прича староме Еноху о створењу свега, пошто је Енох прошао кроз »седмера небеса«, па се он враћа на земљу и својима даје савет, — и *Књигу Варухову*, где се такође описује путовање кроз небеса, са дивним, песничким описима зоре и других природних лепота. Ове врсте је и *Књига о Адаму*. Апокрифи — приче такође су радо преписивани и читани: *Књига о Адаму*, јеврејског појекла, са легендом о искушењу, изгнању из раја, мучењу, покајању са очишћењем у Јордану и Тигру; *Књига о мученишћу Јеремјином*, а то је прича о разорењу Јерусалима и робовању Јевреја. — Другу групу чине апокрифни списи са темама из Новог завета, исто тако пуни фантазије, невероватних слика и писани за ово доба врло живим стилем. То су: *Прошћојеванђеље Јаковљево*, са најстаријом легендом о Богородици; *Јеванђеље младенсѣива*, о детињству Христовом и његовим чудима; *Јеванђеље Никодимово*, у две редакције очувано, а у другој широј осем описа Христовог живота и страдања налазимо и причу о његовом силаску у ђд и ослобођењу Адама. Имамо и легенду о *Авгару*, цару едеском, који је оздравио добивши од Христа његов лик на убрусу којим је Христос отро лице. Ту су и *апокрифна дела апостолска* — о апостолу Томи у Индији, и о Андреји и Матеји у земљи људождера. Ту има и неколико »виђења«: *Хођење богородице ѿ мукама* (силазак у пакао, извор једне народне песме); *Виђење св. Павла*, коме арханђел Михаило обја-

шњава о грешницима и мукама, прича *О другом доласку Исуса Христа*, најзад виђење пророка *Илије*, са хришћанским мотивима у другом делу.

По манастирима су у великој мери преписивани описи живота светаца, *Хагиографије*. Та јако развијена грана византиске књижевности нашла је великог одјека и код нас. Преведене су многе теме, које су као легенде или као мотиви прешле и у нашу народну књижевност: *Живот св. Ђорђа*; *Чудо св. Ђорђа*; *Живот св. Павла Кесариског*, са мотивом о Едипу стављеним у хришћански оквир; *Живот Алексија* »человјека божјег«, са темом о потпуном одрицању од овога света; *Живот Марије Египћанке*, са темом о покајништву; *Живот св. Василија Новог*, о хришћанском схватању загробног живота. Најзад, имамо и *Живот св. Петке Парастеве*, проширен у нашој редакцији. Засебно се издавају описи живота домаћих светаца. Пре свега имамо у науци познате »панонске легенде«: *Живот св. Константина* и *Живот св. Методија*, које су главни извори о делу словенских просветитеља, а уз њих је и кратак а леп животопис *св. Наума*, најзначајнијег ученика словенских апостола. — Затим долазе описи живота словенских балканских светаца, првог словенског испосника, *св. Јована Рилског*, Бугарина из X века; *св. Јоакима Сарандајорског*, из XI—XII века, уз кога се помиње и св. Јован Рилски, а и *св. Прохор Пчински* и *Гаврило Лесновски*, чији су животописи постојали, ма да нису очувани. Није очуван ни *Живот св. Јована Владимира*, али је по записима XVII века познато да је постојао »у књигама српским«, — то је »позната прича о нежној љубави српског владоца Владимира и жене му Косаре, и о њиховој трагичној смрти«, како топло каже проф. Павле Поповић. — Најзад има још три лепе легенде о животима јужносрбијанских светаца, Илариона Мегленског, св. Петра Коришког и св. Ђорђа Кратовског. *Живот Илариона Мегленског*, који је као епископ у Меглену обратио у правослађе тамошње јеретике, написао је трновски патријарх Јефтимије. *Живот св. Петра Коришког*, из призренског краја, описао је светогорац Теодосије. Ту се описује како је св. Петар, оставши без родитеља, отишао у пустињу и настанио се у пећини змајевој, где га змајеви и бесови нападају и искушавају. *Живот Ђорђа Кратовца* описује живот, подношење мукâ и спаљивање овог народног популарног светитеља, који није никако хтео напустити своју веру.

Од много већег значаја је велика група *биографија* наших владара и архиепископа. Ма да су и оне у основи рађене као подражавање хагиографијама, у њима има и реалних описа и података из наше народне историје, тако да се оне сматрају и као значајан историски материјал. Ма да има и међу хагиографијама, описима живота светаца, оригиналних радова, ипак се ова дела сматрају изразито оригиналном врстом у нашој старој држави. Уосталом, биографије, као оригинална дела, раније су се и јавиле у нашој књижевности по побројана хагиографска дела о домаћим свецима нашег народа. Биографски рад се почео развијати напо-

редо са оснивањем старе српске државе; напореда са њеним јачањем и тај књижевни род је јачао. Оно што је најлепше и најбоље у нашем старом културном животу и у књижевности напосе — то нам показују ове биографије. Везане за личности државних владара и поглавара српске цркве, оне претстављају сав наш државни и унутрашњи живот онога доба, и чине скупа једну целину, одблесак историје а уједно поглед на културну прошлост дугу неколико векова.

О родоначелнику династије Немањића и оснивачу старе српске државе која није била ефемернога карактера, о *Стевану Немањи*, имамо читав низ биографских радова. Синови његови, св. Сава и Стеван Првовенчани, написали су по једну биографију свога оца. Свети Сава написао је своје дело, *Живот св. Симеуна*, без претензија, као увод за студенички типик, по обичају да се напише животопис оснивача манастира. Али та биографија овим ништа није изгубила од своје вредности. Она је написана језгровито, топло, и неколико места из ње могу се сматрати најлепшим страницама целокупне наше старе књижевности. Нарочито се у њој истиче сликовит опис о силаску Немање са престола и саветовању својих синова да живе у слози и љубави, са реалним описом државнога сабора пред којим је Немања предао управу над државом своје млађем сину. Од свега је, пак, лепше и топлије описивање одласка блаженог старца калуђера Симеуна са овога света, и дирљивог опроштаја са сином Савом. Немањина биографија од Стевана Првовенчаног, *Житије и живот* великога владара, одликује се китњастим стилем, реторским излагањем тога доба, а иза многих цитата из Светога писма и многих поређења, указују се важни подаци о Немањиној улози, о његовом вођењу државе, о ратовима — па се ту приказују и догађаји из времена владавине Стевана Првовенчаног, с тим што их он везује за загробни живот — *живот* свога оца, приписујући његовом старању са »онога« света победе и савлађивање свих сметњи државном животу. По овој биографији израдио је трећу Немањину биографију, *Живот св. Симеуна*, писац XIII века, учени калуђер Доментијан, који је много путовао, а ову биографију је написао у Хиландару, Немањиној задужбини, и послао је краљу Урошу.

Друга велика личност наше историје, организатор и прквене самосталности и у великој мери и саме државе, св. Сава, имао је такође своје биографе. Прва биографија св. Саве — *Живот св. Саве*, велико је дело, најопсежнија наша стара биографија, а написао је калуђер Доментијан, и то пре него биографију Немањину; писао ју је за време док је живео у Савиној испосници, у Карејској ћелији, а дело је упутио краљу Урошу. У овој биографији имамо је све најважније податке о животу св. Саве. Овде је нарочито обрађен одлазак св. Саве у манастир, и то место је имало утицаја на стварање народне песме о одласку светог Саве у манастир, (та песма у разним крајевима постоји у више варијаната.) Даље се ту описује његов живот у Светој Гори, долазак Немањин, зидање Хиландара, Немањина смрт, мирсње завађене браће, бављење

у Студеници, зидање Жиче, пут у Никеју, рад на самосталности српске цркве и проглашење српске аутокефалне архиепископије, организација цркве, а поред овога описани су и савремени политички догађаји у Србији. Опширно је приказано путовање св. Саве у света места, у Свету Гору, Србију, друго путовање у Египат, у Вавилон, Синај, па онда смрт св. Саве у Трнову, чудеса на гробу његовом, и пренос његових моштију у манастир Милешеви.— Овде су наведене и велике беседе св. Саве противу јереси. — *Животи св. Саве* написао је и хиландарски калуђер Теодосије, са краја XIII века. То дело је у ствари рађено по Доментијановом спису, али је оригинално обрађено и сажетије написано, а стил, без реторских ефеката каквих је пуна Доментијанова обрада; у накнаду има већ легенда о св. Сави, и то је значајно, а и за читање било је пријатније утичући на машту читалаца, те је и дело врло популарно, и служило као основа за историографске списе.

Осем ових посебних биографија, постоји један зборник, познат као *Данилов зборник*, у коме су животописи наших средњовековних владара и архиепископа, а наслов му је — *Животи краљева и архиепископа српских*. Почетник овога дела и писац великога броја биографија у њему био је калуђер, доцније епископ и архиепископ Данило, који је, као и св. Сава, у младости пребегао у манастир, са двора краља Милутина. Он је као игуман Хиландара бранио манастир од каталонских пљачкаша, а доцније имао је значајну улогу у политичком животу Србије.—Настављача било је више, и нису познати. У делу има више историских података.—Ту су биографије краља *Уроша*, краља *Драгутина*, краљице *Јелене*; најопширније и најподробније описан је живот краља *Милутина*, а скоро у истим размерама обрађен је и живот краља *Стефана Дечанског*, и ту има много стварних чињеница, живо приказаних, а нарочито је добар опис битке код Велбужда, којом је отпочела епоха дефинитивне и дуготрајне превласти Србије на Балканском Полуострву. Живот цара *Душана* обухвата само један део његове активности, а ту је најзначајније крунисање. — У овоме делу су, и по обради и по величини, мање значајне биографије: *архиепископа Арсенија*, *Јоаникија*, *Јевстатија I*, *Данила II*, *Саве II*, *Данила I*, *Јакова*, *Јевстатија II*, *Саве III*, *Никодима* и затим патријарха *Јоаникија*, *Саве*, *Јефрема*.—Ово је најобимније и најзначајније дело ове врсте. *Стефан Дечански* има, из почетка XV века, још једнога биографа, то је Григорије Цамблак, ученик бугарског патријарха Јефтимија. Он је за време боравка у Србији написао *Животи Стефана Дечанског*, топло и живо, приказујући га као мученика. — Цамблак је доцније живео у Цариграду, Светој Гори, Молдавији и Русији, где је такође писао. *Животи деспота Стефана Лазаревића* описао је Константин Констански — Филозоф, а био је ученик Андроника Јевтимијева следбеника. Дело је написано око 1431 год., опширно је и документовано. У првим одељцима се износи опис српске земље, родослов Немањића и белешке о кнезу Лазару и о косовском боју, а затим су реално и доста опширно приказани догађаји за време владавине Стефана Високог (буна, походи на Влашку и Босну, учешће у биткама

код Никопоља 1396 г. и Ангоре — Анкаре 1402 г., уређивање земље, припрема београдског града за одбрану, зидање Манасије, догађаји у Турској, деспотова смрт и чудеса.

Живот цара Уроша написан је тек у XVII веку, а написао га је патријарх Пајсије. Ту је већ потпуно развијена легенда о томе како је Вукашин убио нејаког Уроша, те да су пораз на реци Марици и смрт Вукашинова значили одмазду за овај грех.

Осем биографија постоје кратке биографске белешке с похвалама — *похвална слова*, и то: св. Симеону и св. Сави од биографа Теодосија, затим краљу Милутину, шест похвала кнезу Лазару, десјошћу Ђурђу Бранковићу, десјошћу Стефану Бранковићу, десјошћу Стефану Шишљановићу, архиепископу Максиму. — Похвала деспоту Ђурђу Бранковићу, искрено и у дирљивом тону описује смрт деспотову, и одваја се од осталих; од ње је по поетској вредности боља само похвала кнезу Лазару, коју је златом извезла монахиња Јефимија, кћи ћесара Војихне а удовица Деспота Угљеше, и то на свиленом покрову ковчега кнеза мученика: ту му се скрушено обраћа, с молбом »да код Бога изради помоћ остављеном и несрећном народу«, а та похвала је »топла, нежна, пуна оданости и побожности, и одиста је заслужила да буде златом везана на покрову Лазареву у Раваници«, по речима проф. Павла Поповића. Јефимија је златом извезла и једну дирљиву молитву Христу на свиленој завеси за двери у Хиландару.

У овим прелазима књижевних врста из једне у другу, последњу групу чине *историски списи*. Ти списи су или преводи византиских познатих *хроника*, или су рађене на основу њих. Позната су три превода: хроника Ђорђа Хамартола (IX в.), извод из велике *историје* од Јована Зонаре (XI—XII в.), са два скраћена преписа, а у Бугарској (у XV в.) био је познат превод хронике Константина Манаса (XII в.). — Све ове хронике почињу описом стварања света. Из оваквих списа постали су *хронографи* (познати под разним старим називима, од којих су најобичнији *собраније*, *царосјавник*, *старосјавник*). Ови списи уз део о догађајима светске историје додају и податке о раду словенских апостола и о догађајима у српском народу од Немање — и то обично према старим биографијама, али и из летописа и неких записа. Јављају се тек у XVII веку; мисли се да се у Русији прво тај тип јавио, и тек онда пренет у Србију. Нешто старији од хронографа су *летиписи*, и то старији су дужи, а млађи су краћи, а по постанку има их неколико редакција. Млађи летописи су сувопарни и просто набрајање година и догађаја. — У овој групи старих списа чине засебан одељак *родослови*. Они су се развили из генеалогике наших владара коју имамо у XIV, XV и XVI поглављу Константиновог списка о деспоту Стефану. Лоза Немањића се изводи од цара Константина, који је своју кћер Констанцију удао за Дачанина — »родом Србина«
Ликинија, чији је потомак Немања, а династија Немањића везана је сродством са кнезом Лазарем и деспотом Стефаном Лазаревићем. — Од *посебних списа* већег обима треба поменути: *Славеносрпске хронике* грофа Ђорђа Бранковића, који их је састављао у

аустриском затвору у Егету, и спис *Косовски бој*, састављен по народној традицији, у више рукописа, а у некима од њих има и стихова.

То све чини данашње остатке наше старе књижевности, углавном црквенога карактера, — оно што се може више или мање унети у литературу, кад се издвоје црквене књиге, канонске, нарочито јеванђеља (*Мирослављево, Вуканово, Никољско, Даничићево, Срећковића* и др.) и апостоли (*Шимаштовачки* и др.) *исаијири, ги-ици* (од св. Саве *карејски* и *сјуденички*), *службе Србима свецима*, и др., — сви веома рани споменици трагова нашега народног језика, који се називу, кроз стари црквенословенски књижевни језик. У овим споменима постоје писма и повеље или на чистом народном језику или мешовито писане, — а велика група *рашких ђовела* припада територији Јужне Србије (најстарији хрисовуљ Немањин је из 1199 г.), а најстарији словенски споменик уопште је плоча на гробу оца македонског цара Самуила, нађена код Преспе.

Ових дела која се могу убројати у књижевност у ужем смислу има често у више преписа, а несумњиво да је морало бити и много више дела а и њихових преписа. — Пре свега, наша стара књижевност се у XII веку нагло развила, и затим стално напредовала, богатила се, постајала све интензивнија, а затим се и екстензивно развијала. У XII веку већ у тој књижевности било је добрих дела, а она су се у познијим вековима умножавала и јављале све нове врсте, и преписи свих рукописа, а нарочито оних популарних, јављали су се у све већем броју. У XIV веку већ имамо и потпуно развијену књижевност и врло велико богатство у преписима. Нешто уношење народних говорних озобина у књижевни језик, а нешто потреба да се у народу појача вером унутрашња кохезија у време првих успешних турских надирања, изазива један унутрашњи покрет у нашој књижевности. Тако покушава Константин Филозоф обнову књижевности и реформу књижевног језика, са враћањем староме стању, у духу Јефтимјејеве школе; средиште те реформе био је постао манастир Манасија. У то време се осећају утицаји наше старе књижевности, нарочито код Румуна и код Руса, и то јаче уколико се све више калуђери, због насиља Турака, због спаљивања манастира и књига у њима, почињу расељавати у друге православне и словенске земље. Калуђери су гоњени, нарочито као једини просвећенији људи у народу, са јачом верском и националном свешћу, који су играли улогу вођа обезглављеног народа тога доба. Али док једни по другим сродним земљама разносе књижевност и собом доносе многе новине, које ће тамо потстаћи књижевни процват, — дотле други остају у земљи и организују отпор, ослањајући се на цркву. Та се активност појачала крајем XV века па до пред крај XVII века, када су се почеле отварати штампарије, и то у Млецима, на Цетињу, у Горажду, Рујну, Грачаници (на Косову), у Милешеву, Београду, Мркшиној Цркви, Скадру, Трговишту. Те штампарије, било сталне било покретне, имале су велики значај. Нарочито се жива активност осетила у време обнове Пећке патријаршије. Рукописи су обично боље очувани но

штампане књиге, због лошијег квалитета хартије на којој се штампало, а и због тога што су рукописи са много више пажње чувани. — Разни путописци су на разне стране разносили многе рукописе, а нарочито у Русију односили, па ипак њих је до 1912 године било много нађено, објављено и осигурано од пропадања; њих и данас има, у великом броју. Неиспитаних има нарочито у Бијелом Пољу, у Пећкој патријаршкој цркви, још по неким манастирима, а свакако и по кућама старих породица Јужне Србије. За овако богату некадању књижевност, драгоцену за познавање наше старе историје, културе, духа и стремљења било је у нашој науци кроз цео XIX век врло велико интересовање, и највећи њен део је проучен и правилно оцењен. Најбољи наши филолози и књижевни историчари бавили су се објављивањем старих рукописа и проучањем те старе књижевности: Вук Стефановић Караџић, Павле Шафарик, Ђуро Даничић, Стојан Новаковић, Љуб. Стојановић, А. Белић, Павле Стевановић, а систематски и живо ју је приказао проф. Павле Поповић, у свом *Прегледу српске књижевности*, одредивши јој праву књижевну вредност и значај.

Та наша стара књижевност, најбогатија црквена словенска књижевност у XIII, XIV и XV веку, надживела је доста дуго пропаст државне самосталности; али се није могла у себи препородити, нарочито од почетка везана за неплодну и ускога обухвата византиску књижевност. Утицај западних, свежих и бујних европских књижевности, од којих су нам допирали први таласи, могао је имати и за развој наше књижевности великога значаја; али је тај утицај пресечен навалом Турака у српске области. И док су се у нашим западним крајевима јављали покрети са књижевностима новим и свежим, ма да локалног значаја, — ова књижевност црквено-православна, византискога типа, лагано је ишчезавала, претежући се чак до краја осамнаестог века. На стварање наше нове књижевности она нема утицаја, ако се изузму неки безначајни писци који настављају традиције хагиографске књижевности, обрађују у стиху теме о Аврамовој жртви, о Алексеју человјеку божјем и сличне. А у Јужној Србији као одблесак тога далекога доба имамо симпатичну фигуру *Кирила Пејчиновића Тејовца*, који је 1816 г. штампао у Будиму књигу поука и молитава *Сгледало*, а 1844 у Солуну књигу *Оуткшеније грѣшнимъ*, и који је желео, попут Грка тога доба, поучити свој народ — али на верској основи. Ипак ова стара књижевност вршила је кроз векове знатан утицај који се на први поглед теже запажа, а који је утолико значајнији што је дубоко ушао у најинтимнија стварања народнога духа. Она је утицала на народну традицију, на народне умотворине, преносећи у приповетке а и у неисториске и многе историске епске песме разне мотиве, из Илијаде и Одисеје, а тако исто и из других дела, увек преко византиске прераде. Тако су у нашу народну књижевност ушли мотиви византиске и источњачке, нарочито будистичке и јеврејске књижевности, теме о Усуду, о Едипу, о Богородици, а из западних књижевности исто тако, нарочито из витешкога круга. Ова књижевност уноси много хришћанских елемената у народну поезију и

легенде, ствара управо легенде и скаске, и преко свих таквих појава оставља дубок отпечатак у целокупном народном животу. — Са великом групом оригиналних биографија и са класичним, источњачким и западним мотивима, који је сви чине веома занимљивом, ова стара књижевност, постала у Јужној Србији и у њој најуније развијена, богатија у доба свога цветања но друге словенске књижевности, — сведочи о висини наше средњевековне културе, уз многе друге споменике, који не спадају у праву књижевност али имају огроман значај, као *Законик цара Стефана Душана*, архитектура старих манастира и њихове фреске. Сав тај плодни и богати живот материјалне и духовне културе потекао је из Јужне Србије, он је мотивима старе наше орнаментике створио мотиве народнога веза, а мотивима из књижевности, посталим у Јужној Србији у највећем делу, унео саму Јужну Србију, све њене крајеве, у душу целогa нашегa народа.

Отуда, с пуно права др. Павле Стевановић види огроман значај Јужне Србије и целе њене старе књижевности за наш народ и његово уједињење. »Улога Јужне Србије у нашем књижевном и културном животу, каже он, није престала са државном независношћу. Оно што је наш народ створио на нашој територији било је много јаче од државногa организма. И за дуго време турске владавине на Балкану, Јужна Србија је задржала свој значај. У њој је и даље била, за дуго времена, наша патријаршија, духовни наш центар, која је одржавала и потхрањивала традиције и на чијем се рад свео цео наш духовни живот за читавих пет векова. Са чудном упорношћу и жилавошћу одолевала је она свима насртајима и туђега клира и туђега световног господара, водила наш народ, чувала и чак појачавала његово осећање народне заједнице, стварала и подржавала наш национализам. Њен утицај и у књижевности, усменом народном стварању, све је већи и јаснији, и многобројни мотиви у нашој народној књижевности сведоче не само о том посредном утицају наше цркве и раније књижевне радње преко ње, него и о директном учествовању цркве у стварању и народне књижевности. Она писана, стара књижевност није се даље развијала, али се обнављала и одржавала у преписивачком раду наших свештеника и калуђера; она је преко њих, усменим приповедањем, улазила у народ, давала му материјал и потстрек за рад, оживљавала му традиције, испреплетала целу нашу народну књижевност успоменама на стару славу и величину, везала му највећи део његове духовне и књижевне продукције за територију Јужне Србије и успомене на њен негдашњи и савремени значај. И нису само политички и војнички разлози повели Карађорђа ка Рашкој и Вардару, — дух и душа били су нам тамо створени, за Јужну Србију везани, њу смо осећали као колевку и постојбину, и све је вукло ка њој, без обзира на све политичке промене које је унео тамо живот за пет стотина година, и препреке које су отуда могле искренути пред остварење нове слободне државе«. (*Скопље и Јужна Србија*, 1926). Тај исти снажни дух водио је и српску војску 1912 године,

2) НОВА КЊИЖЕВНОСТ

ОД СЛОБОДАНА А. ЈОВАНОВИЋА

Књижевни рад Јужне Србије манифестовао се углавном у три рода: у поезији, у драми и у приповетци. Тек у последње време објављен је и један роман који ће за дуги низ година свакако бити и једини роман ове покрајине.

I

Јужносрбијанска песничка делатност била је од четири врсте: родољубива, артистичка, модернистичка и социјална.

Родољубива поезија је имала највише поборника међу најстаријим писцима. Никодим Савић је још као ђачић певао стихове Србији и Српству; исти случај је и са Григоријем Хаци-Ташковићем. Мита Фртунић, из дубине гимназиског интерната у Солуну, поручивао је 1901 године, преко београдске *Нове искре*, својим незахвалним савременицима, да их »прошлост љуто куне из свог гроба«. Том колу национално-револуционарне предратне омладине припада и њен вероватно најмлађи члан Томо Смиљанић-Брадина. — Паралелно са националним, ишао је рад и на уметничкој поезији у ужем смислу. Као и њихови савременици у осталим деловима словенских насеља, они су певали о својим љубавима и стављали ове љубави у оквир природе. Но поред ових, они су имали и једну специјално своју тему; то је општи мотив одласка у печалбу и живота на печалби:

Растају се сутра они,
Раздвајају срца два,
Три месеца, цело време,
Радост то им беше сва.

(Анђелко Крстић).

После рата, наши песници су, углавном, прошли кроз три школе: прва, она која је дошла одмах после рата, прихватила је и наставила мотиве својих претходника; друга, која је дошла за овом прихватила је опште песничко делом вагабундско делом надреалистичко расположење свога времена, мешајући га често са расположењем својих претходника; и трећа, која је опет следећи ток времена прихватила социјално расположење најмлађе генерације.

Првој и делимично другој групи припадао би Јован Костић; другу би претстављали Велимир Парлић и Војислав Илић-Најмлађи; у трећој би били Цеко Стефановић, Коста Рацин, Александар Аксић; једним делом овој би групи припадао и Илић-Најмлађи. Прва послератна група сачувала је предратни облик песме: строфу, стих са одређеним бројем стопа, обавезни слик; у садржајном погледу, она је задржала мотив љубави и природе, али је прихватила и општи мотив сумње, очаја, резигнације. Друга група није била верна строгој форми; она је почела саопштавати осећања која нису увек била нарочито нова, али су била речена на до тада непознат начин. Најзад, генерација нама најближа узела је предмете из свакидашњег живота. Цеко Стефановић је објавио поему *Матиа Теглач* која треба да буде радничка поема печалбара из наших крајева. Тачка гледања Цека Стефановића је различита од тачке гледања предратног македонског песника. Он у Мати не види печалбара који је отишао да стекне за себе и за своје на дому, него он у њему види сирову снагу коју треба да експлоатише финансиски магнат. Такво схватање има и Коста Рацин, само Рацин не види проблем у македонском, него у општем пресеку. Из тога круга схватања је и Александар Аксић.

То су, у неколико потеза, карактеристике јужносрбијанске лирике. Каква је њена вредност? Мислим да није велика. Поезија Анђелка Крстића је сва надахнута лектиром наших предратних писаца, Бранком Радичевићем у првом реду. Стихови Никодима Савића су обични ђачки стихови. Поезија најплоднијег родољубивог песника Тома Смиљанића — Брадине показује до извесне мере и песнички дар. Стихови Јована Костића добри су стихови за једног почетника: инспирација је од боље врсте, а версификација из најбоље школе; али ни инспирација ни версификација нису из сопственог фонда: жену је волео на начин Милутина Бојића, а то јој је казивао на начин Тина Ујевића. Ни са Велимиром Парлићем није бољи случај. Парлић је имао живу пријемчиву природу, која је најбоље осећала лирске, филигранске елементе. Он је врло лепо поимао осећања у њиховим тананим преливима. У почетку, он је волео сублимирану поезију В. Масуке; нешто касније, постала су му драга револуционарна расположења Јована Поповића; при крају, почео је да се интензивно интересује за надреалистичке напоре изражавања у књижевности. Али, када је, после дугог припремања, дошао тренутак да се створи сопствени израз, он је стао. Паралелно са таласом надреализма, у нашем књижевном животу се појавио у утицај Рада Драинца; његова поезија била је откровење за читаву једну генерацију. Б. Л. Лазаревић је у свој основни лични акорд уплетао често и Драинчев, тако да их је по некад тешко и разликовати. Један од последњих Драинчевих ученика је и Војислав Илић-Најмлађи; но, ломљен између вагабундског расположења Драинца и социјалног оријентисања најмлађих генерација, он се ипак приволео овом другом царству. Немам утисак да је поезија социјално оријентиране групе на већој висини. Сем песме *Ватромет* од

Рацина и сем неколико Стефановићевих и Аксићевих стихова, не видим у тој лирици нарочито јаку ноту.

Јужносрбијанска лирика је, дакле, почетничка, ђачка, пуна угледања. Једини писац стихова који није био под нарочито видним утицајем старијих песника био је Јордан Ђорђевић. У основици његова рада била је топла, нежна, сетна, македонска нота. На жалост, Ђорђевић је пре шест година објавио своју последњу песму, и од тада се није више јавио.

II

Драма је нешто боља. Она није имала велики број радника. Томо Смиљанић-Брадина је 1927 објавио *Македонске печалбаре*. Године 1928 даван је у Скопском народном позоришту комад *Ленче Кумановче*. У пролеће 1936 приказани су *Печалбари* од Антонија Пановића. Ове године скопско позориште је спремило »шљиви комад за народ у пет слика са песмом, свирком и игром« *Нагазио човек*; његов аутор је Василије Илић, који је написао и комад *Ленче Кумановче*. Ова три драмска писца обрађују два мотива: мотив печалбе и мотив чорбације. Први мотив обрађују Смиљанић и Пановић, а други је предмет оба Илићева комада.

Смиљанић и Пановић су обрађивали два различита вида печалбе. Смиљанића је занимао тип македонског младића који на печалби долази под утицај рђаве околине. Поред тога, њега је занимао један несвакидањи тип македонског печалбара: онај што понет душевним растрзањима не носи више у души мир родних планина. У неку руку, то је један мали галички Хамлет. Пановић је пошао са супротне тачке. Њега је занимао тип младог човека у коме се буди човек, у коме оживљују лична осећања и који стога неће да иде на печалбу. Печалба је зло, и против тога зла треба се борити: тако мисли млађа генерација којој припада Костадин. Печалба је адет, навика, без ње се не може живети, и поред свих несрећа које она доноси: тако мисли старија генерација којој припада Костадинова мајка.

Са колико су среће Пановић и Смиљанић поставили и решили своје проблеме? Смиљанић је узео један индивидуалан случај у пуном значењу речи. Дајући општи назив једном индивидуалном случају, Смиљанић је могао то учинити само ако је желео рећи да је Драганов случај постао општи. То, међутим, није тачно. Доказе за то пружа сам писац. Он издваја Драгана и на супрот њему даје низ анонимних печалбара: они воле свог заблуделог брата, али се са њим не слажу. Смиљанићева полазна тачка није реална; но то не мора бити велики грех. Да ли је Драган изразита драмска фигура? Он је безбојан. Око њега нема оних снажних ситуација које изазивају дубок утисак. Драган је сав у наговештајима, неизграђености, муцању. — Пановић се није у пуној мери користио искуством свога претходника. Ни његова полазна тачка није сасвим исправна. Да се један младић из поречких планина буну против печалбе ствар је и разумљива и оправдана. Тај се

младић може бунити из два разлога: 1) што у национално слободној држави, поред великих површина необрађене земље, планинаца има права тражити да његов начин привређивања буде другојачи и бољи но у време ропства под Турцима; и 2) што је на примеру својих најближих осетио страховите последице овог очајничког начина издржавања. Пановић је изабрао други начин, али само делимично. Костадин види да се његов отац није вратио са печалбе, а да то није учинио не зато што му је »било широко око врата«, него управо зато што тај јарам није могао издржати. Поред оца он је на селу могао чути и за низ других и истоветних случајева. Најзад — тако бар по Пановићу изгледа — он је имао једно мутно предосећање своје личне пропасти. Сви ти разлози говорили су против печалбе. Костадин је ипак отишао на печалбу. Симка, девојка коју воли, требала је да постане туђа жена. Поречки Ромео је, међутим, мислио да је Симка за њега рођена. На »грабењу« је, несмотрено привукао пажњу Симкина оца, и ствар се свршила управо онако како Костадин није желео. Симку није могао добити без откупа, а откуп је, према садањој ситуацији, могао добити једино од свог будућег таста. У својој драми, Пановић је инсистирао на другом делу Костадинове трагедије. Већ од првог чина он је свуватру управио на Симку и њеног оца, стављујући предмет откупа у први план. А пошто је Костадин персонификација печалбара, то значи да је главна невоља печалбарског света што нема пара да купи себи жене. То, међутим, није тачно. Печалбарство вуче своје корене из далеко већег и тежег зла: што нема хлеба на родном тлу. Али ако оставимо по страни рђаву поставку, морамо истаћи да је Пановић начинио добро дело о откупу невесте. Нарочито су његове личности добро направљене. Костадин је лепа фигура младог бунтовника против откупа и против печалбе. Он подлеже, али то није последица његовог слабог уверења, но његове велике љубави. У својој поставци драма је овде изгубила, али је важно да је психолошки добро спроведена. Исто тако је добра, а можда и боља, фигура зеленаша Јордана. Све што је негативно, Пановић је ставио у личност Јордана. Али га Пановић ипак није учинио човеком који иде за златом злата ради. Он је покушао да Јордана претстави као резултат економских услова и традиције. Пановић зна и позоришну технику. По својој спољној конструкцији, *Печалбари* су, истина, нежна, суптилна, недовољно стабилна грађевина; али по својој унутрашњој конструкцији дело је врло добро. Уколико се екстензитет његовог комада сужава, утолико се интензитет појачава. Прва, полазна тачка је у екстензитету најјача, а у интензитету најслабија; последња, завршна тачка је у екстензитету најслабија, а у интензитету најјача. У споју та два састојка, драма има свој највиши домет.

Зато што су решавали проблеме Смиљанић и Пановић су писали драме. Зато што је износио чорбаџиске нарави Илић је писао комедије. Илић је своје комаде добро поставио и психолошки тачно спроводио. Његови су типови вешто нађени и добро сликани. Нарочито је добар његов хумор којим је обавио све своје радове,

Тај хумор, истина, није Илићев но народни — па ипак је Илићева заслуга што је почео да га употребљава. Али Илић има и крупних мана. Прва и највећа мана је у томе што неће да се одвоји од жеље да само забави публику; другим речима, његова се списатељска амбиција своди на то да буде народни писац. Код човека, та би се особина могла правдати скромношћу; код писца, та се особина може објашњавати евентуално и као недовољан стваралачки замах. Човек има утисак да на овом великом стваралачком огњу кроз који пролази свако дело, ови редови нису потпуно прекаљени. Други недостатак Илићев је опширност. Он троши више речи но што је потребно. Његова фабула није тако снажна да јој је потребан тако широк оквир. Да се Илић трудио са мање речи изразити ове исте ствари, ситуације би биле концизније, догађаји би се утркивали, досетка би сустижала досетку. Уз то намеће се и утисак о недовољној оригиналности. *Ленче Кумановче* потсећа по својој фабули на *Зону Замфирову*, а неке сцене из комада *Ленче Кумановче* или *Нагазио човек* сугерирају *Кошћану*. *Ленче* је уствари једна варијанта *Зоне*, кумановска *Зона*, ако хоћете. Илићеви божјаци су такође различити од Станковићевих: они су резултат социјалних односа у граду, док су Станковићеви резултат дегенерисаности.

III

Приповетка је најбоља. На њој је радило највише писаца. Судећи по досадашњем развоју писаца, она је прави јужносрбијански израз. Сви који су почели песмом прешли су после извесног времена на приповетку. Поезија их је скучавала, није им давала могућности да се потпуно развију. Роман је био претежак. Приповетком су заступљени скоро сви крајеви Јужне Србије. Санџак је описивао Стеван Самарџић, Колашин и много шире Григорије Божовић, Гиљане Зарија Поповић, охридски Дримкол Анђелко Крстић, дебарски Дримкол Михаило Вељић и Алекса Јовановић. Велес и Прилеп је описивао Мих. Вељић, а само Велес Коста Рацин, из Кратова је дао пртице Стеван Симић. Из Галичника је износио предмете Томо Смиљанић-Брадина. Нешто тетовског живота описали су Зарија Поповић и Јован Ћирић. Из Струге су два млада приповедача Кавајац и Кочовић. Та приповетка је захватила све друштвене слојеве и сва психолошка расположења. Самарџић је износио несвакидашње психолошке моменте, напоре свештеника и учитеља. Григорије Божовић је кроз приповетку настављао народну поезију. Печалбаре су описивали Анђелко Крстић, Михаило Вељић и Д. С. Маври. Градски живот је био предмет Мих. Вељића и Зарије Поповића. Забелешке из предратног просветног и четничког живота објавио је Стеван Симић. Послератне проблеме је третирао Анђелко Крстић, са Мих. Вељићем, а нешто мало и Рацин, Кавајац и Кочовић. Квалитативно, приповетка се дизала до најбољих израза наше приповетке уопште.

Анђелко Крстић је најбољи приповедач Јужне Србије. Он је највише ушао у јужносрбијанске проблеме и најбоље их је изнео.

Пре ратова, он је изнео зулуме Турака, херојство македонске жене, живот муслимана у Дримколу. После ратова, он је прешао на актуелније проблеме и тражио њихово решење. По свом стваралачком темпераменту, Крстић је изразити социјални приповедач. Критику коју је Крстић чинио послератном стању ствари није нико учинио у овој земљи. Што се тиче начина, он је прибегавао објективном описивању догађаја, пуштајући да се из таквог излагања јасно види какав став треба заузети према проблему. Када се овим редовима дода да је Крстић до свога гледања на ствари дошао обичним посматрањем и размишљањем, а не путем лектире, онда се нарочито јасно осећа колико самониклост овог Дримколца одаје писца великих урођених способности. Јер Крстић скоро и нема школе, а васпитање у књижевним центрима и у додиру са крупнијим личностима и правцима, било је увек далеко од њега. Ипак је Крстић отелотворио велику социјалну јужносрбијанску мисао, и то је само доказ колико је књижевни рад био његов прави израз. Крстић је интимно живео са људима, стварима и приликама око себе. На основу података из најближе околине он је изградио свој поглед на свет. Уколико му је у Лабуништу недостајало перспективе, утолико је интензитет његовог доживљања био већи. Ми данас имамо из Дримкола људи са више културе, али немамо ниједнога који је дубље заронио у проблеме свога краја. Ученик Милојевићеве светосавске школе видео је и јасније и дубље проблеме по његови ученици који су се школовали на факултетима у Француској, Енглеској, Швајцарској и у Београду. А то само показује праву вредност овога великога човека наше покрајине.

Друго велико име јужносрбијанске приповетке је Григорије Божовић. По своме стваралачком темпераменту Божовић је супротан Крстићу. Док се Крстић није одвајао од земље, Божовић је стално живео у продуженом сну десетарачке народне поезије. Божовић је из краја где је благо народне поезије најбоље сачувано, и зато није чудновато што је овај руски ђак у догађајима око себе видео само оне који су потврђивали етику народне епопеје. Све што је народна поезија изградила као свој израз, Божовић је прихватио и продужио у свом приповедачком делу. Разлика је само у томе што се народни песник служио десетерцем, а Божовић се служио причом, и то причом реалистичке школе. По својој сажетости, по својој, да се послужим Божовићевим речником, невеликости, његова прича потсећа на Мопасанове слике. Један карактеристичан догађај, разрађен у његовој синтетичкој вредности, са »реквизитом«¹ чојства и јунаштва и са обавезном поентом народне поезије, то је Божовићева приповетка. Погрешно би било из тога извести да је Божовићев рад углавном подражавачке природе. Божовић је самосталан стваралачки темпераменат који је на основици народног менталитета изградио своју праву, оригиналну физиономију. Сличних примера нема у историјама књижевности, па је његова заслуга утолико већа.

Стеван Самарџић је умро пре но што је нашао свој прави књижевни израз. Неколико приповедака које је оставио сведоче о

разноликости његова интересовања, али не указују на пут који би Самарцији узео као дефинитивно свој. Он је опажао комичне елементе, имао разумевања за психолошке доживљаје, саосећао са пониженим, али његова приповетка није достигала до заокругљености, нити је у анализи ишла до крајњих могућности. Неоспорно је да је овај бистри Санџаклија имао талента, али је тешко рећи да у ономе што је остало иза њега има дефинитивних уметничких облика.

Ни Зарија Поповић није своје дело доградио. Он је имао један таленат посебне врсте који му је, да је био развијен до краја, могао у свому жанру створити завидно место. У своме раду, он је био типичан Гњиланац. Ко познаје овај послекосовски народ са његовом тако карактеристичном трпељивошћу и болељивошћу осетиће да је Зарија Поповић њихово дете. Није Поповић узимао Сутку, Рушку и друге типичне гњиланске жене само зато што оне претстављају овај град, него и зато што је и он био њихов изданак. Божовићевим горштацима и није било тешко одржати прадедовску веру у планини и у селу, одвојеном од путева и од градова, али је било тешко Гњиланцу, варошанину, да у равници на вишевековној ветрометини сачува главу. Стално изложени зулumu и болестима, они нису успели сачувати ништа до мало хришћанске вере и наде на свима огњевима искушења прекаљене да граница неће вечно бити северније од њиховог града. Али оно што осваја то је патријархална чистота и простота са којом је овај свет живео. Морила их је сушица, Турчин их је тиранисао, али су они живели у свом полусну и очекивали васкрс својег завичаја. Исткано овим нитима, дело Зарије Поповића је, благодарећи специјалној ароми гњиланског амбијента, могло добити завидно место.

Томо Смиљанић је писао и приповетке. Њега су занимале разнородне ствари: и народни обичаји, и живот на селу, и сукоб пропаганди, и нарочито, национална свест. Материјал који је Смиљанић скупио врло је драгоцен. У његовом подухвату да свој крај слика у приповеткама има много добронамерности, више но праве потребе за стварањем.

Михаило Вељић се под старост јавио трима великим књигама од по петнаест табака збијеног текста велике осмине. Вељић је сакупио драгоцен материјал за живот у дебарском Дримколу; исто тако, за доратне и нарочито послератне прилике у Велесу. Изгледа да Вељић није свестан колико је велики посао свршио када је забележио житије школског надзорника Цветића или бившег општинског благајника Вражалића. Ја не кажем да је он тај посао свршио на начин који би задовољио праве књижевне захтеве, али истичем да је врло добро учинио што је овај материјал сачувао. Писци који ће доћи иза њега умеће да у овом материјалу још боље виде животни податак.

Међу млађим људима нарочито су истакли Рацин, Кавајац и Кочовић. Пошто је њихов рад још увек малобројан, то је немогуће говорити како ће се развијати, нити ко ће од њих имати више успеха.

Као део прозног рада треба забележити и историску монографију и репортажу. Први род обрађује Алекса Јовановић (*Војвода Мишко, Саватије Милошевић*); други род обрађују Тодор Маневић и Цеко Стефановић: Маневић више нагиње књижевности, а Стефановић правом репортерству.

IV

Јужна Србија је дала само један роман. Овај роман је крупно дело не само Јужне Србије но и целе наше књижевности. *Трајан* Анђелка Крстића скоро и нема парњака у нашој књижевности. Када би требало мерити осетљивијим теразијама једино би Шеноини романи могли доћи у обзир. Али Шеноини романи су толико иза нашег времена да паралела са њима не би била најсрећнија. Роман Владана Ђорђевића о Цару Душану исто тако не може доћи у обзир. Романи Јакова Игњатовића би по својој основној реалистичкој ноти имали заједничког са Крстићевим радом, али би по многим другим својствима били различити и испод *Трајана*.

Трајан и није прави роман. То је реалистичка епопеја македонског печалбара. Трајан је име које персонифицира овај работнички свет. Крстић је описао целокупни живот наших печалбара: њихов живот на дому, њихов однос између себе, њихов однос према Турцима, њихов рад на печалби у Шкипетарији, Битољу, Београду и Румунији, њихову борбу за националну слободу, њихово учествовање у тој борби, њихове обичаје. То је жива хроника дримколског краја. Тешко да је у *Трајану* остало што неречено. Овако саграђено дело може претрпети замерке само занатске природе. Дигресије су сувише честе, а фолклор заузима превише места. Но чини ми се да те замерке не би биле оправдане. Ако се озбиљније посматра архитектоника *Трајана* видеће се да грандиозним размерама које је Крстић дао своме делу управо одговара такав начин рада. У нешто повећаној сразмери која подиже цело дело и ови детаљи су морали бити пуније осветљени. Али када би ове опаске и биле тачне оне не би могле умањити разнолику вредност романа и у снази портретисања, и у психолошком спровођењу личности, и у дијалогу, и у изградњи целог дела. Те особине, као и друге, које овом приликом не можемо детаљно илустровати, учиниле су од Крстићевог романа солидну творевину наше националне културе.

V

Књижевност Јужне Србије — можемо рећи закључујући овај преглед — уско је везана за целокупну новију књижевност српску. Посматрана у оквиру новије српске књижевности, она претставља знатно национално благо: велим знатно, јер њен удео није, на жалост, ни огроман ни увек првога реда. Остале покрајине имају, пре свега, много више писаца. Ти су писци, затим, високог уметничког ранга. Јужна Србија има много мањи број писаца; она их управо има мало. Али ако их нема много, она има таквих који могу ући упоредо са најбољима из осталих делова државе. Анђелко

Крстић и Григорије Божовић два су велика имена савремене прозе. У текућој књижевности врло је опасно степенovati вредност писаца, и зато би можда било мудро не именовати људе чији би парњаци били ова два Јужносрбијанца. Прелазећи преко тих обзира, мислим да много не грешим када их стављам уз Мирослава Крлежу, Ива Андрића, Вељка Петровића, Драгишу Васића, Исака Самоковлију, ако узмемо да су ови писци најбоље што савремена проза може пружити.

3) НАРОДНЕ УМОТВОРИНЕ

ОД БОРБА КИСЕЛИНОВИЋА

Народне умотворине српскога народа створиле су нам светски глас у деветнаестом веку, а оне заиста претстављају нашу драгоценост, па ће увек и задржати ту вредност. »Те су традиције постале, развиле се и ојачале баш за време турског ропства у читаву једну раскошну и необично лепу народну књижевност, каквом се ретко који народ може похвалити. Она је толико лепа, да је онда када је прикупљана (прва половина XIX века) изазвала дивљење највећих умова у Европи (Гете). То дивљење, као народној творевини, није ни сада престало, нити ће икада престати, јер су њени етички елементи врло узвишени, а лирски и морално врло племенити«. Тако о нашој народној поезији говори Алекса Јовановић, сам по рођењу из наше Македоније («Постанак егзархије» с. 28).

Познати књижевни критичар Бранко Лазаревић каже: »Наша историја дала је три вредности за које се може рећи да су светске и опште. Те су: народне песме, Његош и Мештровић... Потребно је нарочито истаћи да су све те три највеће наше вредности изрази динарског дела наше расе, дела који је, и иначе, дао врло крупне изразе и у другим манифестацијама» (*Књижевни север*, IV, с. 325—326). — Као што је познато, пок. Јован Цвијић, наш научник светског гласа, делио је наш народ на два типа: на динарски, западни и моравско-вардарски, источни. Кад би се дословце узеле речи г. Бранка Лазаревића, изгледао би наш развитак једностран. Међутим, није то тако. Источни део нашег народа дао је такође три вредности од још већег значаја и за српство, и за југословенство, и за словенство, па и за човечанство: Моравовардарци су дали словенску азбуку са првим словенским књижевним језиком и првим основима словенске књижевности; богомилство као социјално-религиски покрет, и јединствену лирску народну поезију, каквом се не може похвалити ниједан други народ на свету.

Оба дела наше расе, динарски и моравски дали су уопште народну поезију која је заједнички створена, и која тек као целина може да се сматра класичном. Ако би се генералисало, могло би се рећи да су Динарци дали еп, а Моравовардарци — лирику. Аналогију овоме случају имамо и у француском народу: северни Французи, који су имали да издрже сурову борбу и с непријатељима, а још више с природом, дали су највеће епове, док су Провансалци,

размажени даровима природе, дали по целом свету чувену трубадурску лирику. Наши Динарци су играли у нашем народу улогу северних Француза, а наши Моравци и Вардарци — то су наши Провансалци.

Оно што су дали Динарци у епској поезији, то су Моравци и Вардарци дали у лирској народној поезији. То је приметио у своје време још бесмртни Вук: »Женски' пјесама мислим да има данас највише амо доље (куд је мање јуначкије') и у Босни по варошима; јер како гођ што су амо доље и људи мекши, тако су горе и жене оштрије, и више мисле о јунаштву него о љубави«... (I књ., друго издање, предговор стр. XXXVI).

Како област Јужне Србије обухвата и делове оба типа, то ћемо у њој наћи симболички уједињене обе ове велике вредности, епску и лирску поезију. — Разуме се да лирских песама има и у оним крајевима који се могу сматрати извором народне епике; на другој страни, у Повардарју, где је лирика битни израз вредности нашег народа, има и епских песама. Уосталом не треба заборавити да постоји теорија једног одличног познаваоца наше народне поезије, проф. Герхарда Геземана, да је управо у нашим јужним крајевима колевка српске народне поезије. »Скоро четвртина свих »динарских« епских песама носи своје локално јужносрбијанско или македонско обележје на челу, иако је песма прерађена и примила можда своју праву уметничку и национално-биолошку вредност тек у устима динарских гуслара«, — вели Геземан (*Гласник Скопског научног друштва*, XI, 192).

У даљем излагању разгледаћемо прво епску а затим лирску поезију разних крајева Јужне Србије, па ћемо се затим задржати на разгледању народних приповедака, којима је Јужна Србија веома богата. На крају ће се дати општа карактеристика народних загонетака и пословица, да би преглед народних умотворина био што потпунији.

ЕПСКА ПОЕЗИЈА

Епска поезија Јужне Србије није подједнако богата мотивима у свима својим крајевима. У једноме крају Јужне Србије, у Новопазарском Санџаку, она је веома обилата, пуна свежине и силине. Али у јужнијим крајевима, у Повардарју, није онако савршена по мотивима и по обради као епска поезија из средњих српских крајева; она овде има мање размере.

Новопазарски Санџак је крај у коме има пунога маха епско стваралаштво. Одатле су многи мотиви преношени у друге крајеве, па је и Вук Стефановић Караџић велики број најлепших и најкарактеристичнијих народних песама забележио од неколико певача и гуслара из тога краја. То су *старац Милија* и *старац Рашко*, обадвојица из Колашина, а затим *Пой-Филиј*. — Старац Милија, после Филипа Вишњића и Тешана Подруговића најбољи гуслар, био је рођен у Старом Колашину, па је за време првог устанка пребегао Карађорђу и живео у пожешкој нахији. Њему је »сва глава била исечена тукући се негде с некаквим Турцима из

Колашина». Од њега је Вук забележио једну од најбољих наших народних песама, а то је врло драматична песма »Бановић Страхиња«, и једну која је најдужа и најлепше развијена народна песма, а то је »Женидба Максима Црнојевића«. Осем тога од Милије забележио је и песме »Сестра Леке Капетана« и »Гавран Харамбаша«. — Старац Рашко, такође из Старог Колашина, пребегао је у Србију и ту се настанио и живео у селу Сабанти, близу Јагодине. Од њега је дуга и класична песма, у којој је приказан идеалан Марко Краљевић — то је песма »Урош и Мрњавчевићи«, затим прворедна песма »Зидање Скадра на Бојани«, и друге: — »Женидба кнеза Лазара«, »Смрт Душанова«, »Зидање Раванице«, »Женидба Грујице Новаковића«, »Цар Сулејман и Сава Патријар«, »Четири ускока« и дирљива песма »Маргита девојка и Рајко војвода«, најзад из првог устанка песма »Бој на Делиграду«, коју је можда сâм певао. — Поп Филип, војвода Карађорђевог у Новопазарској нахији, био је »знатан певач«, најбољи гуслар свога доба, и погинуо је несрећним случајем, гудећи уз гусле на дан своје славе (1820 г.). Од песама које је он дао Карацићу истичу се »Бан Милутин и Дука Херцеговац«, »Облак Радослав«, »Старина Новак и дели Радивоје«, »Смрт Сењанина Иве« и »Костреш Харамбаша«, а осим њих још седам других.

У томе крају познате су све теме и све типичне песме које су познате циклусима наше народне епске поезије. Ту су песме о митолошким лицима, затим песме о Немањићима, нарочито о св. Сави и о цару Душану; песме о Марку Краљевићу, о Црнојевићима, о хајдуцима а и о ускоцима, о новим борбама са Турцима. А лепоте тих песама довољно су познате. Исте ове теме знају се и у Метохији а и на Косову. Да ове песме нису престале ту живети показује факат што се и у наше време објављују, као »Женидба Поповић Стојана« (Гл. Елезовић, *Речник Косовско-метоховског дијалекта*, II, *Прилози*, с. 581). У оближњим жупама такође има епских песама, у Сиринићу, Опољу, а у Сретечкој жупи је пок. др. Сима Томић давно забележио песму о одласку св. Саве у манастир, а др. М. Павловић објављује песму о Новаковић Грују, коју су му певали уз гусле (*Говор Срећечке Жупе*, Дијал. Зборник).

У горњем Повардарју такође налази се, ма да у мањој мери, епских песама. Већ много пута су забележени одломци таквих песама, — а нарочито о Краљевићу Марку и о св. Сави. Једну занимљиву песму о овоме нашем народном светитељу и просветитељу забележио је г. Дамјан А. Поповић, свештеник у Теарцу, код Тетова, и она је објављена у часопису Скопске православне архиепископије *Хришћански живот* 1937, с. 320. По саопштењу које ми је учинио г. М. Павловић, у селу Лешку код Тетова чува се још песма о Душановој женидби, са извесним локалним примесама. Опет по саопштењу г. М. Павловића могу навести да се у Галичнику пева дуга песма о Мајци Ангелини, у живом једанаестерцу. Осим тога г. Алекса Јовановић, у својој значајној студији »Постанак егзархије«, каже: »Писцу ових редова познато је, јер их је он лично слушао, да су оне певане о разним свечаностима (славама, свадбама итд.), свуда по нашем делу Македоније« (с. 29). По својој

студији *Галички дијалекат*, проф. А. Белић, објавио је галичке песме које је забележио г. Риста Огњановић, а међу њима има их које су епскога карактера, као под бројем 10 »Грче базирјанче«. — У брсјачким крајевима изгледа да су друге, епске песме очуване само у остацима, а често синтетички казују целу једну развијену песму из динарских крајева, — као што је у песми »Краљ Марко и Филип Маџарин«, забележеној у књизи Спиридона Гопчевића *Стара Србија и Македонија*:

Вала Богу за чудо големо!
 Се пофали Филип Маџарине,
 Се пофали на вино пијење:
 »Сум загубил, брате, седумдесет,
 Седумдесет и седам краљеви,
 Сум им пленил дивните невести,
 А невести мене за робинки;
 Уште имам три краља за губење,
 Да и сторам токму осумдесет:
 Прво Краља Марка од Варсша,
 А друго Милош Кобилића,
 А трећио Реља од Призрена«
 Книга му дојде Марку на вечера,
 Книга гледа Марко на вечера,
 Ем вечера, ем се подумава,
 А под мустаћ ми се насмевнува.
 Го догледа његовата мајка,
 Наче грло таја да му вели:
 »Сине мој, Марко от Вароша!
 Ал' вечера, синко, не ти је уба'а,
 Али вино не ти је погодно,
 Али мене на старос се смејеш?!«

Песма је овде завршена: ироничан осмех Марков, којим је пропратио читање писма, синтетички указује какав мора бити завршетак.

Али дуге епске песме уопште постоје у целој Македонији. Њих су и раније бележили многи скупљачи народних песама, а и у наше време у Малешу је Јеремија Павловић забележио већи број песама о Марку Краљевићу у монографији *Малешевци и Малешевци* (1929 г.), и од њих нарочито истичемо песму о Краљевићу Марку у Светој Гори и о Ђури Малешевцу; ту су и развијене песме »Краљ Стефан оће сестру да узме« и »Огнена Марија«. — Овакве песме се у мијачким и брсјачким крајевима зову *Краљске џесме* или *стјарске* (старинске) *џесме*. Њих се, можда, највише очувало у планинскоме Мариову (Морихову). Ове су песме ту очуване и у великом броју, двадесет и пет, објављене у *Зборнику за етнографију и фолклор Јужне Србије*, како их је забележио д-р Војислав Радовановић. Ту је пре свега једна велика група песама о Марку Краљевићу — »Ђурђа самовила и Краљевићу Марко«, »Марко Краљевина и Бела Костурјанче«, »Марко Краљевина и дете

Дукатинче», »Марко Краљевићу и Вилип Маџарина«, »Краљевићу Марко и Жолта Баздрићана«, »Краљевићу Марко и Дино Арнауће«, »Марко Краљевина и Митре Тироћанче«, »Марко Краљевићу и Жолта Евреина«. Ту су затим две песме о Секули — »Дете Секуленце и Муса Ћесеџија« и »Дете Секуленце и царе Сулејмане«. Певају се и песме »Дете Костадинче и царе Сулејмане«, »Дојчин добер јунак и црна Арапина«. Затим песма о Иви Светогорцу — »Ко' се женил Иво Светогорче«, о љутоме Богдану — »Богдан пијаница и Жолта Јеврејина«. Ту су две песме о Кратовцу Радоњи, познате и у Кратову, — једно је: »Кратовче Радоња и Турчин Амет-паша«. У тој збирци су још забележене песме о младој Бошковици, о Јани Белогратки, о младој Јанкулици, о Јанкулу војводи, о Корун-армији, једна о Стојану добром јунаку, и једна о Србину добром јунаку (»Србин добар јунак си продава убава невеста«). У ову групу су неоправдано унете и две локалне песме лирскога карактера, само су и оне у десетерцу, — »Не го знајем оти брат си имам, да му лубе бидам« и »Дејди, дејди, Шарпланино мори (Жалос за мариовски овчари«).

Од каквог су великог значаја епске — »старске« песме из ових крајева најбоље може да покаже факат да су оне често потпуније него песме са истим темама певане на северу. Тако је поводом ове збирке г. В. Радовановића уочио др. М. Павловић (*Јужни преглед* 1933) да из овога краја варијанта употпуњава песму из Вукове збирке »Болани Дојчин«. У песми из Вукове збирке се не види јасно зашто се војвода Дојчин тешко разболео те болује пуних *десет* година, да му се кости распадају; у варијанти мариовској налазимо објашњење: он се огрешио о три светице:

Се затвори црква Митровденска,
 Се затвори во Солуна града,
 Се собрале Солунци грађани,
 Отвараја црква Митровденска, —
 Никој нема да ми ја отвори. —
 Што(м) ми дојде Дојчин добер јунак,
 Ми ја клоцна со десно колено, —
 Се отвори црква Митровденска.
 Внатре најде шарено ковчеже,
 Во ковчеже три убави моми, —
 Се надведе, Дојчин ји целивал!
 — Тиј' не беа три убави моми,
 Веће беа три моми светици:
 Прво беше чиста ем Пречиста,
 Втора беше Пресвета ми Петка,
 Трећа беше света Недељичка.

Тога ради Дојчин би проклет:

Нека лежи до девет години,
 Да сокини до девет постели;
 Нека му се, бре, коске раскоскат,
 Низ коските трева детелина,
 Низ тревата змији ем гуштери!

Међу епским песмама Повардарја има их у знатном броју са неисториским темама. У том кругу се истиче једна са мотивом из Одисеје, — о мужу на свадби своје жене. То је песма »Спаишчето« (Охридско-ѿресѿанска лира, бр. 60). — Телал виче по чаршији и позива на војску противу Москова. Полазећи, младо »спаиче« оставља невесту мајци да је чува, па ако се он не би вратио за седам година нек се преудаје:

— Ај ти мајко, стара мајко,
Ти остављам невестава:
Да ји чуваш седум годин, —
Ак' не дојдем, нек се мажит!

А после седам година и шест месеци он се враћа, али наилази на сватове. Мати га не познаје и говори му:

Ај ти, синко непознаен,
Мадам прашаш, ће ти кажам:
И јас имаѿ син ко тебе,
Ми отиде силна војска;
Како ошол седум годин'
И минаја шес месеци —
Му се мажит невестата...

И песма се завршава испраћајем гостију и прекидом свадбених свечаности:

Сватои, мој мили братја,
Да си одите со здравје, —
Зер ми дојде прва љубов.

Овамо спадају и песме о свецима, о вилама, змијама, али и песме митолошке, на које су накалемљени елементи хришћанства. Таква је из Малеша песма о Огњеној Марији, која »шедба шета по Лигенско поле«, па кад сретне свога брата, св. Илију, жали му се на свет, непоштење, неморал:

Кај ни се је вера разверила, —
Не се знае турско ни каурско,
Не се знае постаро, помладо...

Она тражи казну:

Дај ми, брату, кључе од облаци,
Да закључа небо од облаци,
Да не фане дож(д) девет години,
Да се пукне земја девет лакти,
Да пропаднат створите човеци,
Да пропаднат со се бели бради,
С бели бради се до појасите;
А жените се со руси глави,
Невестите со се машки деци,

Довиците со се разбојите,
Ергењето со се танки пушки,
А момите со се ђерѓевјето!

Песамa о Немањићима има, као што смо видели, а нарочито о цару Душану и св. Сави. Али много више епских песама има о централној личности разгранатогa циклуса о Краљевићу Марку. Скоро исти мотиви који се налазе у Марковом циклусу из српског средишта, обрађени су и овде. Али обрада није онако лепа. Разлика је и у самој фигури Марковој: у македонским епским песмама Марко није ни онако храбар — легендаран јунак, ни онако племенит: »ни по бабу ни по стричевима«. У овим песмама Марко је осредњи јунак, али је зато лукав, »мађесница«, како га називају Маријовци. — У песми »Марко и Господ« (Ср. Стојковић, »Краљевић Марко«, с. 219) народ је објаснио и лепо образложио ту слабост Маркову и његово лукавство. Марко је био врло охол на своју физичку снагу:

Ој ви, море, крален, банен!
И вије сте доста, бре, јунаци,
Ама ја сум од вас, бре, појунак:
Ја сум шетал земја и краина —
Нигде јунак немат спроти мене;
Крај да имат мајка црна земја,
С една рака неја ће превртам;
Да ми слезит Господ од небес;
И со него на мегдан излеглам!

Бог није могао трпети његову охолост, те му је за казну одузео сву снагу, али у накнаду за то дао му је лукавство:

От тогова Марко Краљевиће
Со хитрина фатил да се борит.

Ипак је Филипа Маџарина победио јунаштвом. Карактеристично је да у свима песмама о Марку, у свима борбама, сукобима, утакмицама, Марко увек *мора* да победи, па ма на који начин.

У вези с Марком у старијим се песмама помињу: дете Дукачинче, дете Секуленце, дете Костадинче, Беле Костурјанче, који отима Маркову жену; Филип Маџарин, жолта Еврејина из Солуна, Дино Арнаутче, Митре Тироћанче, Муса Ћесеџија, цар Сулејман, краљ Димитри, црни Арапин и др.

Осем Марка Краљевића македонске епске песме опевају и друге јунаке из општесрпске епике. То су краљ Волкашин, а у Скопској Црној Гори бан Вукашин (Јов. Хаџи Васиљевић, *Скопље и његова околина*), Дојчин добар јунак, као и у Скопској Црној Гори и у динарским крајевима; његова сестра Анђелина, Јанкула војвода, Богдан пијаница из Битоља, Корун-харамџија, Стојан и Србин — добри јунаци.

Циклус из времена борбе за ослобођење Шумадије исто тако имао је одјека и у Македонији. У неколико махова су запажени

фрагменти о тим борбама и о вожду Карађорђу. О томе проф. Тихомир Ђорђевић каже: »Маса је песама у Македонији испевана у славу српских устанака. Дела Карађорђева опевају народне песме из Македоније исто онако као и песме из других крајева«, позивајући се на песму под бр. 96 збирке П. Драганова—*Македонско-славјанскій сборникъ* I. (*Македонија*, с. 96) Ово потврђује истакнути културни радник из Јужне Србије г. Алекса Јовановић, који се сећа таквих мотива. Ту су познате и песме о Илији Делији — Илији Стрели, вођи добровољаца из Лесковца, о Хајдук-Вељку (збирке браће Миладиноваца, бр. 215, 216, 217 из околине Охрида и Драганова бр. 73 из околине Дебра, 74 из околине Костура, 75 из Тетова). У једној таквој песми коју је Ст. Верковић објавио говори се о тој борби за Шумадију:

Да расипеме голема ордија,
Да откупиме наши дробни деца.

То је потпуно природно када се узме у обзир колико је угледних вођа, војвода и обичних бораца било у устаничкој Карађорђевој војсци, и како су они имали великога значаја за државни развјат Србије. — Већ у рату Аустрије с Турском учествовало је врло много добровољаца из наших јужних области, а народних вођа који су имали официрске чинове било је у већем броју из Македоније, и они су по завршетку рата добили аустриску пензију. Када је отпочео Карађорђев устанак, многи су од њих напустили миран, угодан живот и пензију па похитали да се боре уза своју браћу Шумадинце. Говорећи о значају овога устанка, г. Тихомир Ђорђевић, у поменутој књизи *Македонија*, каже: »Исто тако очито показује српско осећање Македонаца и њихово учешће у борби противу Турака, која је отпочела на земљишту Србије, у почетку XIX века. Српски устанци противу Турака у почетку XIX века били су догађаји од пресудног значаја по српски народ. Они су схваћени од Срба као васкрсење, као отварање новог, слободног националног периода српске историје. Због тога није остало ниједног краја српске земље, који није пожурио да се стави у службу било српским устаницима, било васкрслој Србији« (ор. cit., с. 92). — Из Македоније најистакнутији су били: Вучко Чикић, из Маврова, погинуо код св. Романа (Делиград); његов брат Кузман Чикић, из Маврова, Јанко Поповић из Охрида, који се истакао храброшћу, нарочито у бојевима на Мишару, Београду и Бјелини; војвода Марко Крстић, из Белице, у другом устанку тешко рањен; Ђорђе Загла, из Блага, старешина у Смедереву; Врета Коларац из Македоније, Карађорђев војвода, који се истакао у бојевима у Мачви; Мица Брка, из Маврова, син добровољачког официра Милоша Крајевића, погинуо уз Хајдук-Вељка. Даље ту су истакнуте личности: Петар Ичко, из Катранице, који је имао важну дипломатску улогу («Ичков мир»); Петар Новаковић — Чардаклија, из Леунова, аустриски добровољачки капетан, који је водио све важније преговоре и био први члан Совјета; његов брат Јован Новаковић Чардаклија, Ди-

митрије Ђорђевић, из Македоније, војвода, оборкнез јагодинске пахије, коме је учињено велико признање да је »муж за отечество српско заслужан«, Доситије Новаковић, из Дабнице Прилепске, који се борио у устанку, а затим био епископ у Зајечару.

Песме о локалним јунацима опевају више локалних јунака у XIX веку. Највећи је утисак на народну машту учинио Кузман Капидан, сердар охридски. То је историска личност. Са својим сејменима штитио је хришћанску рају од обести и самовоље арнаутских харамија и пљачкаша. Слава Кузмана Капидана прешла је уске границе његова круга делатности, те се проширила широм целе Јужне Србије: од Охрида до Кратова и од Куманова до Солуна. О њему постоји читав циклус песама и на српском и на албанском језику. Најлепша и најдужа (око 1300 стихова) је она песма о Кузману коју је осамдесетих година прошлога века певао Охрићанин Риста Гроздан, а записао Коста Шапкарев.

У овај циклус спадају и многобројне краће песме о хајдучима и многе најновије о комитама, које опевају буђење раје и њене борбе против турских зулумћара, па и саме власти султанове. Али већина је њих лирског основног тона, зато ћемо ми о тим песмама више говорити у одељку о лирској поезији.

ЛИРСКА ПОЕЗИЈА

Без сумње, од свих балканских Словена становници данашње Јужне Србије били су до краја XIV в. најкултурнији; извор византиске просвете и књижевности њима је био најближи, зато су се они најпре и покрестили, примили грчку азбуку за писање на словенском језику и од њиховог су језика у IX в. света браћа Методије и Ћирило створили први словенски књижевни језик. Грчке хришћанске и књижевне традиције њима су најпре дошле и дубље ушле у њихов народни живот, те су продрле и у народну књижевну традицију. Зато је народ Јужне Србије дубоко религиозан, зато има много манастира и цркава (само Охрид има 33 цркве и 10 манастира); сваки манастир, свака црква има свој годишњи празник; сваки човек, и муж и жена и дете, прославља дан свога заштитника, чије име носи. Кад се све ово има у виду, а нарочито још и то да свака породица слави, *служи* свога свеца, видеће се да је јавни живот у Повардарју био веома развијен. Људи и жене, девојке и момци, имали су врло често прилике да се виђају заједно и то не само у обичном већ и у свечаном, нарочитом расположењу. А такво душевно стање могло се створити не само од »рујног« вина и »беле љуте« ракије, него и у свима свечаним приликама. Јавни живот није се прекидао ни лети ни зими, ни празником ни радним даном, ни посним ни мрсним даном. У пролеће и лето се заједнички оре, сеје, коси, жње, врши, бере и носи; у јесен се заједнички бере и муља грожђе и справља зимница, комиша кукуруз, љушти пасуљ, спремају јуфке; зими, као и у позну јесен, обавља се веридба и свадба, дочекују се печалбари. И увек се пева. Песма прати сваки корак нашег човека. Зато у нашем народу на Југу има много лирских песама.

Један део, који су вредни људи покупили, разбацан је по разним збиркама и часописима, а још је много више непокупљеног блага. Ето благородног посла за младе интелектуалце с Југа. Треба да покупимо и издамо све најбоље варијанте, те да их пружимо: нашој науци на даље истраживање, нашем културном свету једну пријатну разоноду, нашим антологичарима мало више зрна бисера за њихове уметничке ђердане, а страном свету да покажемо и откријемо ново закопано благо, као што је Вук учинио то већ једном пре стотину година својим збиркама.

Једно питање се намеће: ко је стварао и ствара народну лирску поезију нашега Југа? Управо: ко одржава перманентну динамику народне лирике на Југу? — У народним песмама често се помињу певачи и певачице, не професионални, јер од тога на Југу нико не живи, већ они који у томе налазе уметничко уживање. Они на скуповима и саборима, при весељима свих врста, увек воде прву реч. Али само воде прву реч, а не и једину, јер скоро никад не певају сами. Иначе, сваки човек и свака жена нашега класичнога Југа зна много песама и мелодија. Има их који знају по пет стотина разних песама с мелодијама. Човек с толиким обиљем уметничког блага, с толиком песничком школом, с толиким песничким искуством, у подигнутом расположењу и сам ствара на подлози какве нове емоције, каквог новог мотива. — Ето ко одржава динамику народне лирике на Југу. Као што је било пре 500 година, за време Краљевића Марка и Кнеза Лазара, тако је и дан-данас.

Митолошки елементи су врло чести. — Близина Грчке и дубока религиозност народа проузроковале су скоро истребљење из народне традиције свих елемената старе словенске митологије. У старијим народним песмама има помена још само о вилама и змајевима; у једној песми се пева:

Врзале го Стојка вили, самовили,
Врзале го Стојка со црвен ремен.
По ними одит Стојковата мајка,
По ними одит, милно и молит:
— Вили, самовили, пуштете го Стојка,
За Стојко ви дава плугој—волои.

(Икономов, *Зборник од старо-народни умотворенија*, бр. 127).

Од вила се често спомињу две: Стојна и Јуда. Краљевић Марко куне гору што нема воде, а гора му одговара да је свих 12 чесама »Стојна самовила« однела горе у планину (*Брасиво*, IX и X, стр. 480). А јунак Нено држао је опкладу са »Јудом самовилом« он да свира а она да игра, па ако се он умори први — да му она узме главу, ако се пак она прва умори, да му да за жену своју ћерку. Јуда се прва уморила, те му је дала ћерку. (Верковић, бр. 28).

Као веома бледи траг веровања у зла натприродна бића јесте и песма у којој се опева змија висока као две тополе. Видински папа давао јој је оброк на дан по девојку. Али она тражи више. Паша обећава велику награду ономе ко је убије. Пашао се

Димо ћехаја и убио је (Ibid., бр. 315). Та моћ злих натприродних бића прелази у доцнијем стадијуму развитка на облаке и ветрове, као у стиховима:

Царица во двор седеше
Со машко дете на раци,
Со златно капче на глава.
Свиле се до *два облака*,
Капчето му го зедоа. (Икономов, бр. 193).

У оваквим песмама облаци и ветрови могу се тумачити и као песничка фигура, али веома смела. Вероватније ми изгледа да су то бледи остаци митолошких бића, у која, уосталом, ни народ већ не верује. У вези са словенском митологијом налазе се и веровања у мађије и амајлије. У једној песми се пева како Милкина мајка зна много мађија: ухватила живо пиле, живо га је закопала и рекла му: »Ко што пишти пиле во земја, така и Стојан за Милка«; закопала живо јагње и рекла: »Ка блеје јагње за мајка, така и Стојан за Милка«; живу змијцу бацила у ватру и рекла јој: »Као што пишти змијца у ватри, тако и Стојан за Милка«. (Продановић, *Женске народне песме*, бр. 133). Таква је песма о амајлији:

Ја ће ида у Битола града,
Ће ти испиша три хамајлији,
Една од глава, друга од вочи,
Трећа от треска. (Верковић, бр. 156).

Има лирских песама из којих се види очигледна замена митолошких бића хришћанским:

— Бегај, бегај, г' дурија,
Оти идит Еремија
Со долгото мотовило,
Ће ти стропцкат черевата. (*Скојлс и Ј. Србија*, с. 293).

Одавде се види да су хришћански проповедници уверавали народ да су сва она митолошка бића зли духови које прогоне божји свеци.

Хришћански елементи су врло чести, а поред Богородице и Исуса Христа, чешће се јавља и св. Петар. Лепа је тема како св. Петар враћа мајку из раја, јер није била правична, како је Јастребов забележио у Косовском крају:

Свети Петар по рај шета,
А по њега стара мајка.
— Врат се натраг, стара мајко!
Неси раја заслужила:
Неси гладног наранила,
Неси жедног напојила,
Неси голог оденула.

Ову тему налазимо и у другим крајевима, а нарочито у Дебру имамо потпунију варијанту.

Побожне песме понекад обрађују читаве апокрифне легенде. Таква је једна локализована варијанта оне познате Вукове »Сведи благо дијеле« (Верковић, бр. 218), као и ова: »Свети Никола је спасавао три године. За то време ни ветар дуну, ни кишица зароси, те је настала велика глад, црна скупоћа: старији људи траву су пасли, средњи људи дрва су глодали, мала су деца песак зобала«...

Празнике, нарочито недељу, треба поштовати, јер ко тада ради, оболеће или чак може ослепети. Неке песме певају о анђелима. Једно време морала је бити велика навала за турчењем, те многе певају о томе: »Јанула се потурчила, али се на Ускрс љуто каје, оплакује своју судбину«. У другој песми се пева да ће се девојка пре у Дунав бацити, него што ће се потурчити. Турци питају војводу да ли дозвољава лепој Јани да се потурчи. Он пристаје да га на комаде секу, али не даје Јани да то учини.

Најближе митолошким јесу песме везане за значајније празнике у години. Моје је гледиште да је хришћанска црква, при утврђивању времена појединих својих знатнијих празника, имала у виду незнабожачке празнике код Грка и Римљана, а њихови су главни празници били скоро као и у словенској незнабожачкој религији. Зато народу није тешко било да улогу својих старих богова пренесе на свеце нове вере и да своје старе незнабожачке религијске песме само мало корегира у духу хришћанства. Само са тога гледишта можемо лако разумети многе наше песме уз знатније празнике. Многе од тих песама данас су већ постале потпуно хришћанске, чак побожне. Митолошки елеменат у многим је сасвим изгубљен.

Прегледаћемо ове песме редом по времену, почев од *лазарских*, јер је Лазарев дан први знатнији пролећни празник. Ове песме данас у јужном појасу Јужне Србије потпуно су изгубиле сваки митолошки значај, већ се певају већином о веридби, свадби и у другим приликама, а на Косову се боље чува њихов значај, како наводи Јастребов (*Обичаји и њихови Турецких Сербов*):

Кмет ми седи у столе, ој Лазаре!
 А кметица у дворе, ој Лазаре!
 Кмету шије кошуљицу, ој Лазаре!
 Са сребрном иглицом, ој Лазаре!
 С позлаћеним кончићем, ој Лазаре!
 Игла јој се искрши, ој Лазаре!
 Конац јој се замрси, ој Лазаре!
 Обрни се Лазаре, ој Лазаре!
 Па се лепо поклони,
 Да те лепо дарујем...

Ускрс је највећи хришћански празник и тада се највише пева и плеше, али тај је празник величином Христове жртве и васкрсења засенио све митолошке традиције народне. Данашње *ускршње*

песме пуне су младићког и девојачког љубавног излива, о чему ће бити речи доцније. Као карактеристичну по свом мотиву наводим ову песму:

Рашетала се Мара краљева
Крај Црно Море, крај суви песак,
Тамо помина свети Ђорђија:
— Ристос воскресе, Маро краљева!
— Вистин' воскресе, свети Ђорђија! (Икономов, бр. 119).

Нарочито су лепе и многобројне песме које је из гњиланскога краја објавио Јастребов.

Више митолошких реминисценција и радња сачувале су *песме о Ђурђев-дану*. Тога дана врши се и више старих обичаја, неки од којих имају и обредни значај. Иначе и ђурђевске песме имају у највише случајева карактер љубавне песме момка или девојке:

Ми се собрале,
Ми се набрале,
Двесте девојки,
Триста невести;
Ни кинисало
На ден Ђурђов-ден
Биље да берет. (*Брасиво*, IX и X, стр. 429).

Такве песме наводи Јастребов за скоро све крајеве Јужне Србије, говорећи о овоме обичају у Пећи, Призрену, на Косову, а најлепше су међу њима из дебарскога краја, између којих доносимо ову:

А море Ђурђе, млад Ђурђе!
Да кој ти рече, да кој ти рече да дојдеш?
»Мене ми рече, мене ми рече Великден:
»Брго да дојдеш, брго да дојдеш по мене.
»Со шума ј' трева, со шума ј' трева прет тебе
»И со Солунци, и со Солунци по тебе!

У ђурђевским песмама спомиње се и обичај љуљања:

— Та кој се љуља в гора зелена?
— Мома се љуља в гора зелена... (Верковић, бр. 25).

Обичај да се тога дана беру лековите биљке спомиње се у многим песмама:

Отидофме да береме дробно биље, биљаро, биљаро!
Дур не сонце огрејало, биљаро, биљаро!
Дур не петел пропејало, биљаро, биљаро!

(*Брасиво* IX и X, с. 427).

На дан св. *Константи́на и Јелене* песме опевају љубавне чежње уз пригодни природни оквир:

Летај, пеперуго,
Од гора на гора,

От поле на поле.
 Слего долу полето,
 Припи ми се јода.
 Најдо дивојка
 Дек' јода налева... (Верковић, бр. 26).

Ивањске ђесме, уз пригодан оквир у природи, опевају такође љубавно осећање:

— Иван-ден, девојко!
 Качи се горе на диван
 Да видиш чудо големо!
 Да ли је сено косено,
 Да ли је поле пожнато?
 — Не ми је сено косено,
 Не ми је поле пожнато.
 Турило лудо в полето,
 В полето, по ливађето,
 Во ливађето кладенче,
 Во кладенчето јасиче
 До јасичето дућанче,
 Во дућанчето терзивче:
 — Ој ти, бре Грче шегрче,
 Земи си конци ибришим
 Да ми го шијеш фустанот,
 Пустијот фустан до земја.

(Из моје рукописне збирке).

Петровске ђесме љубави дају такође свој временски оквир:

Јој, Јано, Јано, убава Јано!
 Море, неси чула, чула, разбрала
 Кај замрзнало Црното Море
 На среду лето, Петрови пости,
 И замрзнали, Јано, девет гемихи. (Верковић, бр. 27).

Додолске ђесме су познате у целој Јужној Србији, како наводи Јастребов, на пример:

Да зароси ситна роса,
 Ој додоле, мили Боже!
 Од два класа чабар жита,
 Ој додоле, мили Боже! — Дај, Боже, дај!
 Од два грозда чабар вино,
 Ој додоле, мили Боже! — Дај, Боже, дај!

Коледне ђесме певају се уочи Божића. У њима су митолошки елементи тако измешани са хришћанским да их је тешко разлучити:

— Сива, сива гулабица,
 До коде си долетала?
 — До нашего Господина.

— Шчо чинеше наш Господин?

— Ми правеше златни чаши,
Златни чаши и конати,
Да послужит *Мала Бога*,
Мала Бога и Божића,
Божић ми је по сва земја
Слава му је до небеси! (Продановић, бр. 298).

Или ова:

Збирајте се, коледари,
Да игреме коледице,
А по неја Василице,
Хо, хо, хо!
Коледе, бабо, коледе,
Кој ти мајка одведе?
— Ми је одведе попчево.

(*Годишњица*, XXI, с. 167).

Василичне песме су искључиво дечачке и опет везане за неке старе обичаје, али већ христијанизиране:

Збирајте се, василичари,
Да игреме Василице!

Или:

Трака, трака, Василица,
Дај ми, бабо, сланиница,
Да наранам дечинава,
Да им растат мешинава.

(*Годишњица*, XXI, стр. 168—169).

Василичне песме се не певају, већ се рецитију пред капијом.

Богојављенске песме садрже искључиво љубавну чежњу:

Само моме цвеће брало,
Цвеће берит, китка редит,
Сама китка проговара:
— Не давај ме на јунаци,
Јунаци ме лошо носет...

(*Годишњица*, XXI, стр. 170).

Обредне песме обухватају све кућевне свечане прилике и опевају их савршено песнички и по мотивима и по фигурама: рађање, крштење, веридба, венчање, смрт, слава.

На крштењима пева се:

Ај, Јоване, домаћине,
Али пијаш, али спијаш?
Ако пијаш, весели се,
Ако спијаш, разбуди се,

От' ти дошле страмни гости,
 Пострамен ти глас донесле:
 И да венчаш, и да кршчаш...

(*Охридско-хресѣанска лира*, с. 170).

На веридбама пева се девојци да устане, јер је сунце угрејало: дворове да мете, станове да намешта и просиоце да чека. Просиоци ће доћи из далеке земље, међу три планине, из великог села, од богате куће и лепога момка. (*Охридско-хресѣанска лира*, бр. 77).

На свадби се у песмама опевају разни свадбени обреди и радње или уопште спремање за свадбу.

Славских њесама — почашница -- има такође. Рецитује се ова песмица:

Барвара варит,
 Свети Сава канит,
 Свети Никола служит.

(*Скопље и Ј. Србија*, стр. 240).

Или:

Како сега, бре селани, за многу години
 Да играме, да пееме, да се веселиме
 Со се село, со се пријатели,
 Как' што е вино првено и како лута ракија.

(Икономов, бр. 134).

Играчке су многе песме, већином љубавне или шаливе, чији је ритам погодан за коло. Нарочито су лепе овакве песме у Скопској Црној Гори. А постоје и специјалне песме за разне врсте забавних и друштвених игара, као што је следећа која је праћена гестикалацијом:

— Ори моми, Буковки, Буковки,
 Как' садите пиперот?

— Така, вака садиме:

Дупни дупче, клај коренче,
 Клекни, мокни, повади го.

— Ори моми, Буковки, Буковки,
 Как' прашите пиперот?

— Така, вака прашиме...

— Така, вака бериме...

— Така, вака толчиме! (*Брасѣво*, IX и X, стр. 402).

Посленичке или радне њесме чине читав одељак јужносрбијанских лирских народних песама. Има много песама које опевају рад и у раду интимност човека и природе. Та се интимност исказује лепо и широко разрађеним персонификацијама. Ради карактеристике навешћу једну песму. Заплакала је велика њива са врха планине: »О, Боже, како се не нађе најбољи јунак да ме узоре, да ме засеје пшеницом, белицом, те да му напуним девет амбара, да исхрани девет синова, да поуда девет кћери, да крсти девет унучића«. На ту реч нађе се вредан човек: узора је, засеја, ижени девет синова, изуда девет кћери, крсти девет унучића (Продановић бр. 356).

Поменуо сам само најглавније пригодне пјесме. Из песама које прате свакодневни живот одишу многоструки социјални проблеми; ту се говори о аграру, занимањима, трговини, о храни, становима, оделу итд. У једној се песми, пева како долази ага у свој чифлик. Кад су га виделе, све су чифчије устале на ноге, само један није устао. Ага му прети: »Кад дође лето, ја ћу постати харамијом, заробићу твоју браћу«... (Радовановић, бр. 55). И подмитљивост турских чиновника нашла је израза у народној лирици (Верковић, бр. 297)—Из давнине има трага да су се Јужносрбијанци занимали ловом са сокоlima и хртовима:

Коњ ми утече, загар ми побегна,
Загар ми утече, сокол ми побегна.

(*Годишњица*, XXI, стр.140).

Има трагова благостања:

Дирециве во суво стребро,
Браћево со злато полејани,
А калдрма од кара-грошеви (Ibid., стр. 161).

У раније време у кући је владала задруга, што се и види у старијим песмама; а у новије време индивидуализам све више осваја.

У низу песама види се привредна карактеристика појединих крајева: »велешко вино црвено, тиквешка љута ракија, измирско суо гроздице, прилепска бела погача, охрицска риба летница, тоовско пресно јабољко«, или се карактеришу по крајевима људи:

Грунишките моми
Кркми начешљани,
Дзулуфки пуштени,
Грчка книга знајат,
Грчки ће ми пејат...

Будимирски моми —
Горски јаребици!
Сите ми са лични:
Воденица седат,
В брашно се брбешкат... (Радовановић, бр. 62).

Клетва је у нар. песмама честа, јер народ верује у њену моћ:

Пукнала, мајко треснала,
Зашто ме роди убава.

(*Скопље и Јужна Србија*, стр. 233).

Или:

Огањ да ја горит, моме, шарена одаја!
Пуста да останит, моме, и мека постеља,
Да би капнала, моме, мојва десна рока.

(Икономов, бр. 24).

У неким, нарочито од старијег датума, песмама клетва се одмах врши, нарочито: мајчина, сестрина и братова клетва.

Љубавне пјесме чине највећи круг народних песама. Шта више љубавно осећање прожима и многе песме осталих кругова. Прегледаћемо различите фазе кроз које пролази љубавно осећање код људи, од младости до стварања породице и кроз цео живот. Најсрећније је девојачко доба и девојка у оваквим стиховима даје одушке својој срећи, своме самозадовољству:

Несум од Бога падната,
Нит' сум од земја никната,
Тук' сум од мајка родена:
На ден Велиг-ден родена,
На ден Ђурђов-ден крстена;
Со пресно млеко доена,
Со рујно вино поена,
Зато сум бела, црвена...

(*Охридско-Ѣресјанска лира*, бр. 1).

У многим таквим песмама има љубавне сете, али је она тим дубља, што је неподељена, што се крије дубоко у девојачким или момковим грудима. Један девојачки монолог то овако слика: »Тамна је магла по пољу, а девојци је туга на срцу за једним момком из комшилука, иза плота: није вода да туга отече; није ватра да прегори. Тешка је туга на срцу«. (*Скопље и Ј. Србија*, стр. 236). Та је чежња код момка још јача, елементарнија; он чак и памет губи због неподељене љубави:

Од умот се произгубиџ
З' едно лично девојче.

(*Охридско-Ѣресјанска лира*, бр. 17).

Друга песма пева како момку много хвале комшиско девојче, те он шаље мајку да га проси, али унапред каже да, ако му га не даду, он ће постати калуђерче: узме калаисани котлић, те ће отићи у девојачку кућу да крштава воду. Том приликом девојче ће му пољубити руку, те ће га севдах проћи и огањ прегорети. (*Ibid.*, бр. 36).

Девојка заљубљена слика се у оквиру природе, као што је песма коју је Гл. Елезовић забележио у Вучитрну, а која је много шире позната:

Разграња се грања јоргована,
Под њом седи дилбер Илијана,
У крило јој ђерђеф од мерџана,
У ђерђефу сарајевско платно,
У то платно игла од биљура!

(*Речник косовско-мейхогиског дијалекта*, II, стр. 580)

Уз љубавно осећање често се меша и духовитост.

— Девојко, џанам, девојко,
Да л' ми навеза ризата?

— Јуначе, џанам, јуначе,
 Навезаџ, ти је навезаџ,
 Малу ми срма не фтаса:
 Сите комшии опшетаџ,
 Нигде си срма не најдоџ,
 — Јуначе, џанам, јуначе,
 Да ли ми напрај ђерданот?
 — Девојко, џанам, девојко,
 Напраиџ, ти го напраиџ,
 Малу ми бисер не фтаса:
 Сите комшки отшетаџ,
 Нигде си бисер не најдоџ.

(*Охридско-ѿресѿанска лира*, бр. 16).

Осећање љубави приказано је реално:

Појдоџ си горе ф' планина,
 Најдоџ си грутка снегова,
 Та си је кладоџ пазуа
 И си је рекоџ, пак рекоџ:
 — Топи се, грутко снегова,
 Как' шчо се топит млат јунак
 За девојка ерђенка.

(*Охридско-ѿресѿанска лира*, бр. 4).

Момак зове девојку на љубавни састанак. Девојка не може да иде, јер мајка спава до ње, а коса јој је под њом. Он јој саветује да пресече косу, јер ће јој порастити лепша и дужа. (*Ibid.*, бр. 40). Али често после љубави настаје растанак, те је туга још већа него раније чежња:

— Де, мори, жали ме, Калино моме, плачи ме,
 Утре ће одам, Калино, на војска,
 Де, море алоџ ће бајрак, Калино моме, ја носам,
 Напрет ће, Калино моме, ја одам.

(*Скопље и Јужна Србија*, стр. 232).

Девојачке жале у погледу удадбе оеване су у многим песмама:

...Да избирам момче спроти мене:
 Шчо не пијат вино ем рађија,
 Шчо не пијат кафе ем духана:
 Од духана куђа попљукана,
 От кафето з'би поцрнати,
 Од рађија срце изгорено,
 А од вино моме нељубено.

(*Охридско-ѿресѿанска лира*, бр. 2).

У нашем старом патријархалном животу девојка није била пезнато биће, без своје воље и карактера, без свога одређеног

индивидуалитета. Готова је била поднети и физичке муке, али неће поћи за недрагога. Дубока је туга момка или девојке кад су заљубљени узајамно, па се једно разболи без наде на оздрављење: код тешко болесног драгога срце бије као што ударају језерски таласи. (Ibid., бр. 19).

Често момак наилази на прејреке у љубави и у својој жељи да оснује породицу. У том случају момак наговара девојку на бекство; и то је одблесак стварнога живота у нашим јужним крајевима:

Ајде, Каљо, да бегаме,
Наше село арно село.
Од две страни с'нце греит,
От четири месечина.

Охридско-преспанска лира, бр. 11).

У једној песми се чак опева крађа и прекрађа девојке. Продаје се лепа Јана; пазаре је Грци и Власи, али је купује Ђуро—трговче и одводи у свој камени двор. Једне ноћи украли су је Власи и однели у влашку земљу, а Ђуро се преобуче као сељак те преотме Јану. (Икономов, бр. 167).

Љубав Турчина је честа у народним песмама, али пошто је она везана за промену вере, увек наилази на отпор.

Љубав између момка и девојке свршава се *веридбом*. Различити обреди веридбе прате се читавим низом разноврсних песама са љубављу као основним емоционалним квалитетом:

- Кој ти фрли в скут прстенот, Илино девојко?
 - Ја не видох, ја не фатих, ни назад го вратих.
- (Ibid., бр. 1).

Интересантно је приказан и обичај *кућовине девојака*:

Арам му било таткове ти,
Таткове ти, моме, фалбата,
Две иљади што ни зеде:
Две пари неси вредело. (Икономов, бр. 62).

Свака се љубав, осим ретких изузетака, свршава веридбом и свадбом, коју опевају многобројне *свадбене* песме. И у њима је основно осећање љубав и опис појединих обичаја и обреда:

Високо орле леташе
Далеку сенка држеше,
Под сенка седет сватови:
Руси си коси чешлае,
Свои си коњи токмее,
По бела Јана да одет. (Ibid., бр. 41).

У збирци Јастребова наведене су веома лепе и разноврсне песме, и то скоро из целе Јужне Србије. — Из Пећи је забележено много таквих песама. Има истих као и у Вуковој збирци, а много сличних. Једна од њих се почиње:

Овде нама кажу момче нежењено.
Ал' га ви жените, ал' га нама дајте!

Из Призрена је симболична песма:

Санак ми сниле девојке:
У поље беле дворове,
У дворе златне столове,
На столе чаше сребрне,
У вино кита бисерна,
На кити прстен позлаћен.

Дворови су — домови, столови — мили свекар, чаша — свекрва,
вино — девер, кита бисера — заовица, а прстен — мили драги. Од
моравичких песама да наведемо песме младожењи и млади:

О, младожењо, не плачи!
Коња ти нижем бисером.
Ој, доро, доро, дебели!
Не треси гриву, не треси,
Ситног бисера не троши.
Не те китимо за пазар,
За паре да те продамо.
Но те китимо за радос,
И те нижемо за момче.
Сутра ће узме девојку,
Лепу девојку далеко,
Како звездицу Даницу.

И:

Викни девојко, те плачи,
Расплачи татка и мајку.
Расплачи браћу и сестре,
Осталу другу родбину.
Дал' ти је жалба, девојко,
За твоју косу плетену,
За девојачко носење,
За криву капу над око?

Слично и у Кратову млада »жалује«, иде у туђу кућу:

Па да викаш туђу мајку — мајке,
Па да викаш туђи тате — тате!

Мијачки крај има право обиље ових песама, од којих наводимо ову:

Изговори свршена девојка:
Соколине, сиви Скопјанине!
Ћа те праша, право да ми кажеш:
Ал' се јадет два ђула црвени?
Ал' се пијет вода бигорлива?
— Так' ми Бога, свршена девојко!
Ни се јадет два ђула црвени,
Ни се пијет вода бигорлива!

Обичаји свадбени имају нарочити ритуални карактер, када се све свадбе врше на Петров-дан. Из Галичника и околине забележио је г. Риста Огњановић велику збирку песама, и оне су објављене уза студију проф. А. Белића *Галички дијалекат*. Одатле доносимо ову песму:

Еребица по ливада пасет,
Крај неја се сиви сокол вијет,
— Соколине, сиви Скопјанине,
Ти се вијеш мене да уловиш,
Та м' уловиш — коде ћа ме носиш?
— Та те носа во мојата рода,
Та те носа во мојата кућа.
— Да ја ти ја рода не познава,
Да ја ти ја кућа не познава.
— Сама ми је кућа позновита,
Вити порти од жолта дукада,
Полесоци од карагрошеви,
А калдрма од мермер камења.
Има мајка — јасна месечина,
Има браћа — как сиви соколи,
Има сестра — како ^идробни звезди.

На далеко је позната и лепа велешка песма о сватовима, коју је музички забележио проф. Риста Ђорђичковић (*Брегалничка сватова*):

Кинисале сватовите,
Ће ми одат по невеста,
По невеста, преку Вардар!

По правилу, ове песме опевају идеалну супружанску љубав и слогу: »Дафино, вино црвено (врло смела метафора), супруг ти је заспао у планини, па су прошли хајдуци и узели му гуњ«, — »Пусто нека буде гуњче, нека ми је жив супруг!« (*Охридско-пре-сјанска лира*, бр. 50). У другој се песми пева како је у родитељској кући, по одласку девојке, магла и роса, а мајка плаче; у момковој је кући сунце огрејало (Продановић, бр. 178).

Нежни су односи и међу осталим члановима породице. Кћи увек силно воли своју мајку: Стана је удата далеко од очеве куће. Она тугује за мајком и пига сунце како јој је мајка и шта ради. Сунце јој јавља да јој мајка долази у походе. Одмах се капија отворила и ушла мајка. Стана је загрли и од радости умре. Силна је сестрина жеља за братом: две сестре нису имале ни оца ни мајке, ни брата, ни братучеда. Узеле су дрво »hipиrowo« и »стено-вити камен«, те направиле брата. Од силне сестрине жеље за њим, Бог им га оживео. (Продановић, бр. 239). — Дирљива је и љубав између оца и сина. Али је свекрва ретко наклоњена снаси.

Нарочито су лепе *усјаванке*, као ова:

Нани ми, лули, свети Јоване,
Та ми ти купам све убаво,

Ћа ми ти купам лутки стребрни,
 Ћа ми ти купам ибришим повоји,
 Ћа ми ти купам калој пелени,
 Малу да спијеш, многу да растеш,
 Да ми спијеш како јагне,
 Да се гојиш како прасе. (*Годишњица*, XXI, стр. 192).

Печалбарске њесме су нарочита врста љубавних песама у којима се опева расанак двоје драгих услед поласка на печалбу. Те су песме пуне дубоке туге, а у неким има чак трагизма, често и љуте проније. Познато је да су најплодније крајеве Македоније били приграбили себи Турци и Арнаути, те је хришћанима остао голи крш, који није био у стању да их храни. Зато су многи и многи морали да траже зараду у далекој туђини. Та немила туђина покварила је многу домаћу срећу. Овако се опева расанак:

»Утре ће одам
 Туђа туђина;
 Речи, порачај
 Што да ти пуштам:
 Ал' пари сакаш,
 Ал' книга сакаш.

Жали, моме, да жалиме,
 Како ће се поделиме...
 Јаз ће одам на туђина,
 На туђина, на работа. (Радовановић, бр. 44 и 45)

Кад су већ људи у туђини, жене у кући мисле на њих:

Туђина — туга голема,
 Тамо де идат момчиња
 Женени ем неженени,
 Свршени па неземени.

(*Скопје и Јужна Србија*, стр. 237)

Неке печалбарске песме тако су богате садржином и јаке емоцијом да би могле дати грађу за цео роман, као што је »*Трајан*« од Анђелка Крстића. У једној песми се пева како су момче и девојче расли као деца, заједно се играли, заједно су школу похађали, из једне су књиге учили, па се и заволели. Али момку ваља ићи на печалбу, те се са драгом растати. Заклели су се да ће се чекати седам година. Кад се он вратио, била је она испрошена и то за његовог кума, те сад треба да је он венчава. (*Охридско-пре-сјанска лира*, бр. 29).

Велика љубав јача је од смрти. У овом погледу карактеристична је следећа песма: Маћеха трује наставку и њеног љубавника. Сахранили су их. Младић је изникао као чемпрес, а девојка

као трешња, те се гранама грле. Маћеха је и томе завидела, те их посекла и сложила на ватру. Али се сад њихови пламенови грле и љубе.

Љубавни романи су неке песме с различитим нашироко разрађеним, али ипак лирским мотивима. Вдоица и слуђинче опева мотив започет доста широко (*Охридско-ѢресѢанска лира*, бр. 18, 79).

Шаливе Ѣесме су врло карактеристичне за народну поезију у Македонији. Шала је етнографска црта појединих покрајина. Изгледа да у томе одлучује привредни карактер земљишта или бар он је од пресудног значаја. Шали се онај који је сиг и који иако, са мало труда, заради свој хлеб свакодневни. Није до шале онемо који се бори на живот и смрт: и са природом и са људима. Зато код Мораваца и Вардараца има много више шале него код Динараца. И зато у Ј. Србији имамо много шаливих песама. Шала је разноврсна и по квалитету и по предмету: од хумора до најоштрије сатире; исмејавају се и људи и жене и деца свих сталежа, народа и занимања, па чак и највиша духовна лица.

Постоји нарочита врста *шале-Ѣохвалнице*, *ѢправесѢије*:

Со што ћерка се фалеше сваћа?
Со ћерка ти мошне цркнустета,
Со ћерка ти мошне бузинеста,
Со ћерка ти многу мрзелива,
Не ни зноет ништо да работит.

Ту има и правога хумора:

Кој си имат жолта жена,
Да не одит на мртоец:
Мртоец си дома имат;
Кој имат висока жена:
Да не одит по јасика:
Јасика си дома имат;
Кој си имат лепа жена:
Да не одит на панађур:
Панађур си дома имат.

(*Охридско-ѢресѢанска лира*, бр. 94).

Најзад и *комика* долази до изражаја, као у песми о лењивцу:

Понделник — поседолник,
Фторник — позборник,
Стреда — не преда,
Четврток — несврток,
Петок — Св. Петка,
Во с'бота — не работа,
А недеља ће работа
Ама сви ако работет.

(*Скопје и Јужна Србија*, стр. 240).

Има и *ироније*:

Не крши го танецот, ќе умориш момите,
Ќа умориш момите, ќе напрашиш фусганот:
Фчера си го купила, уште не е платен. (Икономов, бр. 117)

Најзад има песама и са *сарказмом*:

Ако љубам, мори, друго либе,
Да ми пукнат, џанам, твојте очи!
— Што ќе пукнат, Ристе, мојте очи,
Нека пукнат, џанам, твојте очи.
(*Скопље и Јужна Србија*, стр. 238).

Карикаџуру имамо у стиховима:

Одоздола идат ђелавијот ага,
На ђелава глава туно фесе носит,
На крива шија сто драм пискул носит,
На грбави плевчи шир долама носит,
На крива половина ал појас носит,
На патрави нози шчо кондури носит!
(*Брасџво*, IX и X, стр. 402).

Смех кроз сузе (гогољевски) имамо у извесном броју песама. Скупили се Маријовци на весеље: Прве ќе вечери јести јаребицу (тј. алеву паприку са хлебом, врло смела алегорија), друге вечери — кокошку (тј. празилук), треће — пловке (тј. бели лук), четврте — јалове краве (тј. жуте бундеве), пете — нешкопљене овнове (тј. главице црнога лука) и шесте вечери — шест коза вијорога (тј. 6 дугачких љутих паприка). (Радовановић, бр. 65).

Са *шалом* из *животињског еџоса* остало је веома мало песама.

На пример:

Ми се женит комар-беј
За девојка — мушичка;
Бумбар тапан бијаше,
Глушец оро играше,
Мечка тесто ваљаше
И појће си лапаше.

(*Охридско-џресџанска лира*, бр. 100).

Изражајна средсџва су врло богата.

Ако је мотив недовољно интересант или емоција слаба, ефекат се у лирским песама постиже разним песничким фигурама, које наилазимо и у уметничкој лирици. Ја ћу навести само оне песничке фигури које су карактеристичне за маџедонску лирику:

а) *симбол*: тамна магла је симбол велике туге, цвеће је симбол девојке итд.:

»Тамна магла, моме, по полето,
Мене туга, моме, на срцето«...

б) *градација*:

— Да сум стара, би го посинила;
Да сум стредна, би го заљубила;
Да сум мома, би си го узела.

в) *алегорија*:

Греф му падна на лудото,
Ми го пуште мало моме.
Почна моме да се смеје:
— Фати волкот рудо јagne
И не знаји да го јади!

г) *персонификација*: девојка разговара са славујем, с голубовима; људи разговарају са стварима: са њивом, шумом, са китом цвећа; са сунцем, са кугом; ливада разговара са змијом итд.

д) *хипотипоза*:

1) лепота девојке:

Тамо најдох, милна ле мајко,
Едно младо, русо девојче:
Кај што седеше — слнце грееше,
Кога одеше — ветер вееше,
Кога зборвеше — бисер ронеше.

2) лепота момка:

Излез', ќерко, да видиш што дојде:
Кај што стоји, сјајно слнце греје,
Кај зборува — бели бисер бљује.

3) лепота природе:

Стојна в градина седеше
Под бел и првен трендафиљ,
Во зеленијот карафиљ.

ђ) *хипокористикон* ствара се средњим родом од радног глаголског придева:

Са ноћ седело мојето војник,
Ќиски китело, бисер низало.,

е) *компарација* је разрађена и шира:

Девојче, грутче шећерче,
Што ти се тебе чинеше:
Зере е Петко босилче,
Веднуш да го искинеш,
В пазуи да си го скриеш,
Со него да си легнуваш.

ж) *словенска анџиџеза*:

Завил се облак над наше село;
Не ми бил облак, тук ми бил јунак.

з) *анџиџеза*:

Сите момчиња на оро,
Моето аро ф пепелта;
Сите момчиња фефчиња,
Моето аро шапчиште;
Сите момчиња долама,
Моето аро сакиште;
Сите момчиња кондури,
Моето момче опинци.

и) *еџиџеџи*: русокосо, белолико момиче; руса коса; црни, филцан очи; гајтан веџи; лудо момче; бело, рудо грло; танка снага; бела саја (сукња); девојчиња — гугутки итд.

ј) *драматичносџ*: скоро су све македонске лирске песме монолози или дијалози, што песни даје нарочиту живост и конкретизацију претстава.

к) *слик*: Стихови се понекад сликују, при чему слик може бити или на крају стиха, или тзв. леонински:

Ти са чудиш заш' са роди,
Јас са чудам заш' не оди...
Од Битола — поп Никола,
В Оризари — пет козари,
Од Бучишча — три кучишта,
Од Могила — мавни вила,
От Тутуша — све до душа.

л) *аџосџрофџирањем* почињу многе песме, а има га и у средини песме: »Девојко, девојко!« или »Цвето, мори Цвето!« итд.

Заплакала ми голема нива:
Оф, леле, Боже, оф мили Боже!

љ) *агломинација* или *парономазија* постала склоношћу народа да гласовно сличне речи, иако различног значења, доводи у везу:

Девојче танко, високо...
 Ако изникнит *босиљак*,
Боса ће трчаш по мене;
 Ако изникнит *цунцуле*,
Цужил ће бидиш по мене;
 Ако изникнит *лобода*,
 Јас ће те носам *џоџи-џола*;
 Ако изникнит аргафан,
 Јас ће те скријам под јорган.

м) претварање драгог у животињу или ствар (метампсихоза):

Земи балта, пресечи ме,
 Ти, девојче црнооко,
 Запали ме силен огон,
 Да се сторам ситна пепел,
 Да повеит силен ветер,
 Да м' одвеит во ђуљ-бафчи,
 Да се сторам ђуљ-трандафиљ.

н) *Метрика*. Метрика македонских лирских песама је најразноврснија, у разним крајевима различита, јер зависи од места акцента у речи. Најобичнији је метар за целу Ј. Србију трохејски осмерац, иако има и трохејског шестерца, десетерца, дванаестерца, па и шеснаестерца. Ређе наилазимо јампских стихова, али дактили су врло чести.

*

Лирске песме ових крајева имају веома складне мелодије, и скупљачи, Ст. Мокрањац, Вл. Ђорђевић, Коста Манојловић, забележили су са мелодијом и многе текстове песме.

НАРОДНЕ ПРИПОВЕТКЕ

Држећи се г. Павла Поповића, прегледаћемо народну прозу Јужне Србије која се дели на озбиљну и шаљиву.

А) *Озбиљне приповејке*: бајке или гатке. Циклус приповедака »Правда и кривда« — као што је »Завидљив ортак« која је потпуно локализована како по лицима и њиховим карактеристикама, тако и по својим етичким назорима. — Затим циклус приповедака »Пепељуга« — Мара Пепелешка, с разним варијацијама по покрајинама. — Циклус приповедака о сунцу и месецу: Сунчева жењидба, Однос месеца и сунца и др. — Циклус приповедака о самовилама, о наречницама (»Усуд«). — Циклус приповедака о ђаволу, циклус приповедака о »стијама« (стихијама), о Богородици и свецима. Нарочити циклус чине дидактичне приповетке као оно »Умот и к'смедот«, фантастичне приповетке као она »Чкорчето« — ваљда локализована легенда о Икарусу.

И *мушких приповедака* има веома много. Није још све ни покупљено. Ове су приповетке у етнопсихолошком погледу веома важне, јер се у њима народни дух изразио потпуно слободно,

без икаквих обзира, ни стеге; народна фантазија широко развија своја крила не удаљавајући се много од стварности.

Постоје разноврсни циклуси: као »Опклада«, »Драм језика«; »поучне« као она »Не земај поумен от тебе«, у којој се прича како је непослушни син изучио три заната (писменост, коцка и музика), који су му послужили да се богато ожени. Или приповетка »Гурбетчилок« у којој се прича како је човек за двадесет година у туђини зарадио три хиљаде гроша и све је то дао за три поуке, које су му на путу за отаџбину спасле живот, спасле су част породици и обогатиле га. Велики циклус чине *Печалбарске приповетке*.

Приповетке из животињског света или басне чине ред циклуса о лисици, вуку, медведи, зечевима, лаву, мишевима, мачки и псу итд. Оне почињу овако: »Едно време еден чоек се сторил пријатељ со една мечка«... Приповетка »Баба и мечка« прича о томе како је мечка затекла бабу у шуми и хтела да је прождере. Баба је замолила да остави њу, већ да дође увече да јој да своје три кћери. Али то је била превара, јер баба није имала никаквих кћери.

Легенде о постојању појединих места и објеката, као о постојању Цариграда, о градњи манастира св. Климента и Наума, о зидању појединих тврђава итд.

Б) *Шаливих приповедака* у Ј. Србији има веома много и разних врста. Много мушких приповедака, бајки, легенди, басана јесу шаливе природе. Поред тога, постоји много шаливих прича општег и локалног карактера, о појединим сталежима, народима, занимањима. Прилепчани су надалеко чувени својим шаливим причама: О тврдици који није хтео дати обећани новац у зајам само зато што је човек, код ватре у мангалу, упалио пигарету шибицом. Један је толики био тврдица да је ноћу заустављао сат да се не троши. Уопште, у Прилепу се каже »На Прилеп мајмун не игра«. — Интересантне су шаливе приче из породичног живота; тако, прича се, како се један сиромашак оженио богаташком ћерком, која је била размажена и неморална. Муж је знао шта његова жена ради и трпео је. Најзад, сама жена га је питала али не директно, него помоћу надевања имена мачићима. Првом мачићу даће име жена: »Маче, јас те кршчавам и ти го клавам името: знајш шчо праам; али не знајш; ћор си али будала?« Другом је мачету муж дао име: »Ни ћор сум, ни будала; знам шчо прајш, ама немат шчо да праам«...

Највећи број шаливих прича и анегдота везан је за два чувена шаливца: Настрадаин-хоџу и Хитра Петра.

Пословице и загонетке су веома карактеристичне.

Као у сваком крају нашег народа тако и у Ј. Србији има много *пословица*, које народ употребљава сваком згодном приликом. Пословице су резултат вековног животног искуства и зато су карактеристичне за народ. Специјално у Македонији има много пословица практичног карактера, које одишу дубоком филозофијом живота дотичног краја; а неке имају и општечовечански значај,

као на пр.: »Ефтиното месо ни кучина не го јадеет« или, по Вуку, »Скуп више плаћа«. Или ова: »Ока мас — кон нас« — што значи да сваки вуче на своју страну, у своју корист. Или ова: »Не стори да не најш« — по Вуку — »Зло рађење, готово суђење« итд.

»Рани куче да те лајт« — је пословица, резултат горког искуства: нађе човек сироче, сажали се, прими га и изведе на пут. Али неблагодарно створење, научивши све слабе стране свога добротора, нанесе му удар какав му не може нанети ни најопаснији непријатељ.

Загонетке су биле у великој употреби у раније време кад је владао патријархални начин живота: и људи и жене, а нарочито деца, седели су за послом или крај ватре дугих зимских вечери и прекраћивали време задавањем и одгонетањем загонетака. И тога је блага доста покупљено, али данас већ га је нестало по народу, јер има других, модернијих начина друштвених забава.

Загонетка је алегорија — тј. далека компарација у којој је главна претстава изостављена и треба да се погоди. На пример: Вар варосано, зид зидосано, — нигде дупче ни прозорче (јаје - бело је као окречено, као зидом зазидано, нигде ни рупице, ни прозорчића).

П О Г О В О Р

Учинио сам један општи поглед на народне умотворине Јужне Србије. Мислим да нисам много новoga рекао, јер је о нашим песмама много писано. Оно што је ново, оно што сам особито казао то су разноврсни мотиви које нико до данас није систематски анализирао. Као што се могло видети, и као што се већ унапред знало, најлепше су наше лирске песме: богате мотивима, јаке емоцијом, савршене обрадом, раскошне поетским фигурама и звучним, живим језичким облицима и лексичким обиљем. Наше лирске песме ће бити прави украс за сваку антологију и пријатна лектира за сваког читаоца, ма ком крају, сталезу, занимању или добу старости он припадао. Али исто тако и многи очувани мотиви епских песама везују најјужније наше области са осталима, северозападним. Сваки крај има своје лепоте, али сви имају такође значајне заједничке појаве.